

Tanzimat'tan Mütareke Dönemine Kadar Kütüphanelere Yönelik Çalışmalar (1839-1922)

Hakan ANAMERİÇ*

ÖZ

Tanzimat Fermanı (1839) ile birlikte Osmanlı devletinde devleti oluşturan temel kurumlarda bilgi üretim ve aktarım sistemini oluşturan kurumlarda da önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bunlar içinde de en önem verilenleri hem askeri hem de sivil eğitim-öğretim kurumlarıdır. Bu dönemde "devlet" olma özelliği ve devleti meydana getiren unsurların / kurumların yönetilmesi ön plana çıkarılmaktadır. Burada çalışmanın konusu gereği eğitim-öğretim kurumları ve bu kurumların ayrılmaz birer parçası olan kütüphaneler ve bunların toplumun bilgilenmesindeki rolleri üzerinde durulacaktır. Bilgi merkezlerinin üretilen bilginin toplumsallaşmasında kullanılmasının Osmanlı devletinin siyasi ve toplumsal yönden önemli dönüşümler geçirdiği dönemler ışığında ele alınması, kütüphane kurumu ve onun hizmetlerine olan bakış açısını ortaya koymakta daha verimli olacaktır. Çalışmada, 1839-1922 yılları arasında kütüphaneler ile ilgili yapılmış siyasi, hukuki ve kültürel gelişmeler örnekleriyle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Türk kütüphaneleri, kütüphane tarihi, bilgi üretimi, İstanbul kütüphaneleri, siyasi parti ve kütüphaneler, Tanzimat dönemi kütüphaneleri.

ABSTRACT

The Policies for Libraries from the Tanzimat to the Armistice (1839-1918)

Tanzimat (1839) created significant changes not only in state institutions but also in the institutions that constituted the system of the production and distribution of knowledge. The most important ones of these institutions were the military and civil educational institutions. The reorganization of essential government institutions

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, e-posta anameric@humanity.ankara.edu.tr, hakananameric@gmail.com

and institutions forming the knowledge production and dissemination system have not only affected the formal organizational structure of the state but also changed social, cultural and political life in the society. We believe that state institutions should be analyzed by considering both the relations among them and with the existing environment in which they took place in order to have a clear understanding of the effects of this reorganization. Therefore, we claim that Ottoman libraries and their services must be examined in the light of various periods that can be considered as cornerstones which deeply affected social, cultural and political life in the Ottoman Empire. This paper examines the reorganization of educational institutions in connection to the libraries; and emphasizes the role of libraries in dissemination of knowledge to society. This paper also aims to explain how libraries and their services were comprehended and affected by the reorganization of the state (1839-1922) with respect to political, legal and cultural changes through related examples.

Key Words: Ottoman-Turkish libraries, modern history of libraries, information creating, İstanbul libraries, political societies and libraries, Tanzimat era libraries.

Giriş

Osmanlı devleti, XIX. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren yeni bir yapılanma sürecine girmiş, başta eğitim kurumları olmak üzere, birçok alanda radikal değişimler yapmak durumunda kalmıştır. Bu sürecin nedenleri, Batı dünyasında XVII. yüzyılda başlayan, Batı toplumlarını ekonomik, siyasal, hukuksal, kültürel ve bilimsel alanlarda yeniden dönüşüm sürecine sokan Bilimsel Devrim, Bilimsel Devrim'in siyasi hayata aksetmesi Fransız İhtilali ve ekonomik alana yansımaları, Endüstri Devrimi, son olarak her üçünün ortak paydasından türetilmiş olan realizm akımıdır. Bu dönüşüm/gelişim süreci, toplumun çeşitli sınıflarındaki kişilerin yeni bilgi gereksinimlerini de ortaya koymuştur. Batı dünyasında matbaanın ve farklı türlerdeki bilgi kaynaklarının kullanımı ve bunların kullanımındaki strateji, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Batı dünyası ile Osmanlı devleti arasındaki mesafeyi açmıştır. Nitekim Osmanlı devleti, Batı dünyasının sanayi ve teknik alanlarındaki yeniliklerine ayak uydurmaya, önemli değişimleri yakından takip etmeye çalışmıştır. Ancak bunda sınırlı ölçüde başarılı olabilmektedir. Çünkü Osmanlı, temeldeki bilim ve tefekkür gelişme ve dönüşümlerine ister istemez uzak ve yabancı kalmaktaydı (Sayılı 1985: 309). Batı dünyasındaki atılım, uygarlık ve kültür gelişmeleri karşısında Osmanlı devleti, bu dünyaya kıyasla geri ve az gelişmiş bir toplum durumuna düşmüş bulunuyordu. Bu geri kalmışlığın nedeni sadece Batı'nın uygarlık ve kültürdeki gelişmelerine

ayak uyduramamış olması değildir. Diğer yandan Osmanlı'nın toplumsal ve ekonomik yapısı ve bunların temelini oluşturan yönetim sistemi askeri üstünlüğe dayanmaktaydı. XVII. yüzyılın sonlarında bu üstünlük de ortadan kalkmıştır. Bunun bir diğer nedeni Batı dünyasındaki bilimsel gelişme ve dönüşümleri Osmanlıların izlemek ve hatta bu gelişmelerle ilgilenebilmek durumunda bulunmayışıdır. Buradan çıkarılacak sonuç ise Osmanlı devletinin temel eksikliğini ortaya koymaktadır; *bilgiye gereksinim duymama ya da gereksinim duyduğunun farkında olamama*.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda *devlet* olma özelliği ve devleti meydana getiren unsurların / kurumların yönetilmesi ön plana çıkarılmaktadır. Çalışmanın konusu gereği eğitim-öğretim kurumları ve bu kurumların ayrılmaz birer parçası olan kütüphanelere ve bunların toplumun bilgilenmesindeki rolleri üzerinde durulacaktır. Bilgi merkezlerinin üretilen bilginin toplumsallaşmasında kullanılmasının Osmanlı devletinin siyasi ve toplumsal yönden önemli dönüşümler geçirdiği dönemler ışığında ele alınması, kütüphane kurumu ve onun hizmetlerine olan bakış açısını ortaya koymakta daha verimli olacaktır.

1. Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma Çabaları Eğitim-Öğretim, Bilgi Üretim Sistemi ve Kütüphanelerdeki Yenilikler

1.1. 1839-1876 Dönemi

Tanzimat dönemi, Osmanlı sosyal, siyasi, kültürel, bilimsel ve hukuksal alanlarda farklı ve köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği bir dönemi ifade etmektedir. Tanzimat, Osmanlı devletinin XVIII. ve XIX. yüzyılların sonu arasında Batı dünyasının sürekli baskı ve saldırıları karşısında içte güven ve bağlılığı sürdürmekte zorlandığı gayr-ı müslim tebaasıyla, dışta ise; kendisine karşı birleşen ve çıkarlarını elde etmeye çalışarak kendi yasa ve politikalarını kabule zorlayan güçler ile uzlaşma amacına yönelik olarak tasarlanan devleti yeniden düzene sokma imkanı kazandırmak için yapılan düzenlemelerin bütünüdür (Karal 1999: 1-32). Burada Batı dünyasının kullandığı önemli araçlar; bilim, teknik, eğitim, ekonomi, örgütlenme ve sanayileşmedir. Osmanlı devleti bu temel sorunları çözebilmek amacıyla yoğun bir siyasi sürece girmiştir. Dönemin siyaseti Tanzimat ile ortaya konulan düzenleme fikirlerinde vurgulanan temel görüş, eğitimin iyileştirilmesi ve buna bağlı olarak yeni bir sosyal yaşam ve dünya görüşü yaratmaktır. Bu nedenle, Tanzimat dönemi Osmanlı eğitim sisteminin de yeniden düzenlendiği bir süreci anlatmaktadır. İhsanoğlu'na göre (1992: 360) "Tanzimat Fermanı'nda açık şekilde eğitim ve bilim ile ilgili herhangi bir hedef öngörülmemiş ise de çok geçmeden yapılan ıslahatların bir netice vermediği ve ıslahatların eğitim temelli olması gerektiği Tanzimat'ın

ilanından altı ay sonra ortaya konulmuştur.” Bunun yanı sıra sivil ıslahat yani gerçekleştirilecek yeniliklerin, halkın geniş kesimlerine indirgenmesi de bu dönemin önemli düşüncelerinden birini oluşturmaktadır. Yine, İhsanoğlu'nun aktardığına göre (1992: 361) “Sultan Abdülmecit öncelikle sivil ıslahat için ne yapılması gerekiyorsa bütün vükelanın tek bir düşünce etrafında birleşerek müzakere ve mütalaa etmelerini istemektedir. Daha sonra bu meramın, arzu edilen seviyeye gelebilmesinin, her hususta cehaletin ortadan kaldırılmasına bağlı olması sebebiyle, ilim ve fenlerin menbaı ve sanayinin kaynağı olacak mektebelerin icadı ve inşası için ilk işlerden addolunduğundan, memleketin münasib mahallerine kurulması gereken mektebelerin tanzim edilmesini ve halk eğitiminin çaresine bakılmasını emretmiştir.” Bu açıklamalar 1845'te Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'nin açılışında sunulan hatt-ı şerifte bizzat Abdülmecit tarafından söylenmiştir. Sözü edilen belge (Mukaddemce... 1845) memleketin imarı ve halkın refahı için halkın eğitilmesine devlet tarafından verilen önemi göstermektedir. Padişahın bu sert fakat olumlu tutumu karşısında devlet mekanizması harekete geçmiştir. Abdülmecit kendi döneminde halk eğitimi ve okullar için fikirlerinin yanı sıra somut girişimlerini de göstermiştir. Örneğin, 1859 yılı genel bütçesinden yaklaşık olarak 31.000.000 kuruşluk bir pay bu yeniliklerin yapılmasında kullanılmıştır (İhsanoğlu 1992: 362).

Tanzimat dönemi öncesinde gelişen eğitim-öğretim kurumları, çoğunlukla askeri eğitim veren kurumlar olmasına rağmen Tanzimat ile birlikte sivil eğitim-öğretim kurumları da gelişme ve farklılaşma şansını yakalamıştır. Bu kurumların yanında devletin desteğiyle eğitim kurumları bünyesinde ve/veya vakıf kurumları olarak kurulan kütüphanelerin idaresinde de önemli değişiklikler olmuş, bu durum üretilen bilginin topluma aktarılmasında siyasi ve bilimsel yaklaşım tarzlarını da ortaya koymuştur. Tanzimat dönemi aynı zamanda farklı kamu kurumları bünyesinde de kütüphanelerin kurulduğu/ oluşturulduğu ve Osmanlı kütüphane kültürünün yeniden şekillendirildiği bir değişim süreci olmuştur.

Tanzimat döneminde eğitim bilimsel bir bakış açısı kazanmaya başlayarak bu alanda bazı önemli eserler üretilmiştir. Yine bu dönemde, geleneksel öğretim yöntemlerinden kısmen uzaklaşıldığı, “kolaylıkla kısa sürede ve etkili öğretim yapmak” için bazı yeni yöntem / teknikler ile araç-gereç arayışına gidildiği görülmektedir. Mustafa Reşit Paşa ve diğer yenilikçi kadro daha önce padişah Abdülmecit'in destek verdiği, yeni ve etkili bir eğitim sisteminin kurulmasını, halkın eğitilmesini devletin felaketten koruyacak ve Tanzimat hareketini başarıya ulaştıracak en önemli çarelerden biri olarak görmüşlerdir. Eğitimin bu boyutta bir siyasal ve toplumsal

işlevi bulunduğunun ileri sürülmesi Türk eğitim tarihinde çok önemli bir saptamadır (Akyüz 1991: 389).

II. Mahmut (1808-1839) dönemi, Osmanlı devletinde yeniliklerin başlatıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Abdülmecit (1839-1861) dönemi ve Meşrutiyet dönemlerine (1876-1877, 1908-1918) kadar olan dönemler ise; bu başlangıca uyum sağlama, onları kavrama dönemleri olmuştur. Söz konusu aşamaların ilki, dinsel geleneğin baskın olduğu eğitim alanı ile dünyevi değişimlere bırakılan yüksek eğitim alanı arasında başlayan uzaklaşmanın sonucu olarak kabul edilen sorunlardır. Dünyevi ve ruhani olanların birbirinden ayrılışına benzer bir ayrıma başlamakla birlikte, buradaki ayrılış dünya işleri ile ruhani işler arası ayrılma biçiminden çok, hayatın değişmeye açık yanı ile geleneğe bağlı yanı arasındaki ayrılışı ifade etmektedir (Berkes 1973: 203).

Üretilen bilginin kullanımı ve aktarımı, eğitim sistemindeki önemli bir dizi yenileştirme ile farklı bir boyut kazanmıştır. XVIII. yüzyılın son dönemlerine kadar genellikle medreselerde üretilen (aktarılan) bilgi bu dönemle birlikte farklılık kazanmaya başlamıştır. Medrese dışında kalan ve büyük çoğunluğu devlet tarafından kurulan okullar ilk, orta ve yüksek kademe olmak üzere üç temel düzeye ayrılmış ve müfredatları bu seviyelere göre yeniden düzenlenmiştir. Büyük bölümü devlet tarafından kurulan bu okulların bünyesinde kütüphanelerin kurulduğu kesin olarak belirlenememesine rağmen, kullanılacak ders araç-gereçleri arasında ders kitapları ve yardımcı kaynaklar vazgeçilmez bir konumdaydı. Bu dönemde, ders programlarına pozitif bilim derslerinin de girmeye başlamasıyla farklı kaynak gereksinimlerinin doğduğu ve bunların farklı kademelerdeki öğrencilerin faydalanmaları için sağlanması gerekliliği de bir gerçektir. Bu gereksinim, sözü edilen okullar içerisinde kütüphanelerin kurulmuş olabileceği olasılığını yükseltmektedir. Bu varsayımı kuvvetlendiren olay ise; 1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'dir. Meclis-i Maarif-i Umumiye, iki daire halinde çalışmalarına başlamıştır. Bunlar ilmi ve idari dairelerdir. İlmi dairenin görevleri; okullar için kitaplar ve çeşitli bilim dalları ait eserlerin yazılması ve çevrilmesi ile halkın genel bilgisini yükseltmektir. İdari dairenin görevleri ise; Osmanlı devletindeki medrese dışındaki okulları, Maarif meclislerini, kütüphane, müze ve matbaaları düzenleyip, denetleyerek, yenilerinin açılmasını planlamaktır (Karal 1971, c.2.: 121).

Tanzimat döneminde medreselerin modernleştirilmesi için herhangi bir yoğun bir çaba harcanmamıştır. Ancak medresede eğitim görenlerin yavaş yavaş modern okullara ilgi göstermesi ve bu okullara geçmelerin başlaması, sözü edilen dönemde gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminde eskiden

devralınan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi okullar da değişmeye başlamıştır. 1846-47'de Mühendishane genişletilerek öğrencilerin birçoğu yurtdışına gönderilmiştir. Böylelikle bu dönemde yükseköğretimdeki reformlara da başlanmış oldu. Bu okulların yenileştirilmesi kapsamında yeni ders ve kaynak kitaplarının yazılması ve / veya çevrilmesi, modern eğitim tekniklerinin kullanılması, laboratuvarlarda uygulama yapılması, yerli ve yabancı kaynakların yer aldığı kütüphanelerin oluşturulması gibi bir dizi plan yer almıştır. Sözü edilen okullardaki yeni düzenlemelerle ilgili olarak Charles MacFarlane'ın 1828'de İstanbul'da geçirdiği 16 aylık süre sonucunda yazmış olduğu anıları¹ ilginç bilgiler vermektedir. *Okulda (Tıbbiye) Paris, Londra ve Viyana'da bulunabilecek en yeni araçlar vardı. Küçük fakat iyi bir bitki koleksiyonu, bir tabiat müzesi, jeolojik örnekler koleksiyonu, çok yeterli bir kütüphane, elektrik aletleri, pil bataryaları, hidrolik basınç aletleri, fizik bilimlerinde deneyler için gerekli tüm araçlarla donatılmış bir laboratuvar vardı.* MacFarlane okulun kütüphanesini incelediğinde kitapların çoğunun Fransızca olduğunu belirtmekte; hatta bu kitaplar arasında Fransız Devrimi'ni gerçekleştiren Baron d'Holbach gibi materyalist filozofların kitaplarının da bulunduğunu söylemektedir (Berkes, 1973: 235, 237). Charles MacFarlane'ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, II. Mahmut döneminde açılmış ve Tanzimat dönemi ile gelişme göstermiş olan yüksek okulların kendilerine ait büyük olasılıkla ayrı bir oda veya bölüm şeklinde, kendi alanlarıyla ilgili çeşitli dillerdeki kitapların bulunduğu kütüphaneleri mevcuttur. Ergin'in aktardığına göre (1942, c.2: 277) MacFarlane'ın yanı sıra Mirat-ı Mühendishane'nin² yazarı Mehmet Esad da, *mühendishane mektebinin iki kat üzerine dört dersanesi ve ayrıca muallimlere mahsus odaları, kütüphane ve matbaayı havi bir bina olduğunu talebelerin sıralarda ve sandalyelerde oturduğunu ve muallim kürsüsünün yüksekçe bulunduğunu* belirtmektedir. Yine Mehmet Esad ve Ergin'in aktardığına göre (1895/1896: 58-59; 1942, c.2.:277-278); Baş Hoca İshak Efendi'nin derslerin işleniş tarzında da bazı değişiklikler yapmış olduğu da açıktır. İshak Efendi, her gün sabah erkenden öğrencilerin okulun kütüphanesinde toplanmalarını ve üçer kişilik gruplar halinde oturarak kendisinin vereceği dersleri bu şekilde dinlemelerini istemiştir. Dersin ikinci bölümünde öğrenciler tekrar okulun kütüphanesinde toplanarak matematik dersine başlamaktadırlar.

1 Bakınız, Charles MacFarlane, *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, 1829, London: Saunders and Otley. (A.Ü. DTCF Kütüphanesi, Nadir 3347).

2 Mehmed Esad, *Mirat-ı Mühendishane-i Berr-i Hümayun*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312 (1895-1896). (A.Ü. DTCF Kütüphanesi, Nadir 3917 Sencer).

Dersler soru-cevap şeklinde işlenmektedir. Üçüncü bölümde ise yine aynı mekanda mantık dersleri okutulmaktadır. Bu uygulamalardaki temel nokta, kütüphanelerin en azından derslerin de işlenebileceği gerektiğinde kaynaklardan faydalanılabileceği okulların bir parçası ve ders mekanı olarak algılanmaya başladığıdır.

Mehmet Esad'ın bir diğer eseri olan Mirat-ı Mekteb-i Harbiye'de Mekteb-i Ulum-ı Harbiye (1894)³, *bir cami ile 400 öğrenciyi alabilecek iki büyük okul binası, kütüphane, hamam, hastane, eczane, matbah vb. binalar / bölümler yaptırıldı. Ve bunlarla ilgili her türlü eğitim-öğretim araç ve gereci sağlanmıştır.* şeklinde açıklamada bulunmuştur. Daha sonraki dönemlerde Osmanlı devletinin modern anlamda önemli okullarından biri olan Tophane-i Amire'ye de bir kütüphane eklenerek Harbiye'ye bağlanmıştır. Sultan Abdülaziz'in Fransa'ya yaptığı seyahat sonucu kurulmasını istediği ve 1867'de açılan Mekteb-i Sultani'de de büyük ve zengin bir kütüphane kurulmuştur (Mehmed Esad 1895/1896: 12; Ergin 1942, c.2.: 401-402). Bu örneklerde de Tanzimat'tan önce kurulan modern eğitim kurumları bünyesinde büyük oranda kütüphanelere yer verildiğini bir kez daha kanıtlamaktadır.

1839-1863 yılları arasındaki çalışmalar daha çok ilk, orta ve lise düzeyindeki eğitim planlamalarını içermektedir. 1863'ten itibaren yoğunlukla yüksek öğretimde ve bilimsel kuruluşlar / akademiler ile ilgili yeni çalışmalar ve müfredat programları hazırlanmaya başlanmıştır. Osmanlı devletinde bilimin geliştirilmesi ve cehaletin ortadan kaldırılması amacıyla başlayan eğitim reformu ile önce geçici bir meclis kurulmuş (Meclis-i Muvakkıt), bu meclisin kararlarından biri çeşitli bilimlerin okutulacağı darülfünunun (üniversite) açılması olmuştur. Encümen-i Daniş adlı kurul, 1851 yılında inşaatı devam eden Darülfünun için ders kitabı hazırlanması amacıyla kurulmuş ancak Darülfünun'da 1863 yılında derslere başlandığında bu kurum tarafından Darülfünun'da okutulmak üzere hiç bir kitap hazırlanmadığı görülmüştür (Tervic-i... 1851; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi 2001: 41-43). Encümen-i Daniş, her şeye rağmen XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Batı'ya yönelik gelişme ve modernleşme atılımının da önemli örneklerinden birini temsil etmektedir. Mustafa Reşit Paşa önderliğinde gerçekleştirilen bu atılımda temel amaç,⁴ daha önceki dönemlerde çok da fazla ilerleme

3 Mehmet Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1893-1894. (A.Ü. DTCF Kütüphanesi, 355.5 M335).

4 Ayrıntılı bilgi için bakınız, *Takvim-i Vekayi*, 1 Şaban 1267 (1 Haziran 1851) tarihli gazetede yayımlanan nizamnamenin ikinci bölüm ilk maddesinde amaç oldukça açık bir biçimde ifade edilmiştir. "Encümen-i Daniş'in görevi, çeşitli bilim dallarında Türkçe kitaplar yazılmasını sağlamak, bunları yurda yaymak ve Türkçenin geliştirilmesine çalışmaktır. Bu bağlamda Meclis-i Maarif ya da encümen tarafından hazırlanması veya çevrilmesi istenen bir kitap en-

gösteremeyen ve desteksiz kalan bilimin ülke çapında yaygınlaştırılması ve Osmanlı toplumunun bilimsel bilgiden yararlanmasını sağlamaktır. Kurul üyelerinde aranan özelliklere de bakıldığında bu amaca o dönem ne kadar önem verildiği de anlaşılabilir. Asil ve onur üyeleri herhangi bir bilim ve sanat dalında uzman olmak, yabancı dil bilmek, telif ve tercüme eserler verebilecek bilgi ve tecrübeye sahip olmak gibi özellikleri taşımak zorundadırlar. Ancak anlaşmazlıklar yüzünden bu kriterler tam anlamıyla uygulanamamış ve kurulun çalışmaları aksamıştır (Onur 1982: 29). Encümen-i Daniş, Osmanlı devletinde önemli bir bilimsel kurul olmuş, birçok tanınmış yerli ve yabancı üyesiyle⁵ döneminin en yüksek bilimsel tabakasını oluşturmuştur. Encümen-i Daniş'te ilk önce Kavaid-i Osmaniye ile ilgili bir lügat kitabı hazırlanması kararı alınmıştır. Bununla ilgili çalışma sonuçlanmadıysa da, tarihle ilgili Ahmet Cevdet Paşa, verilen 1774'ten 1824'e kadar Osmanlı tarihini yazma görevi tamamlamıştır. Ancak 12 cilt halinde muazzam *Tarih-i Cevdet* olarak bilinen Osmanlı Tarihi kitabı tamamlanmıştır (Uzunçarşılı 1982, c.4/1.: 152-153; Bilim 1985: 81-83; İhsanoğlu 1987: 6). Encümen-i Daniş'in hangi tarihte ve neden lağvedildiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bu ilk Türk Akademisi, yaklaşık 12 yıl hizmet vermiştir.

1839-1869 yılları arasında eğitim-öğretim alanında bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı devletinde çeşitli türde kütüphanelerin kurulmasına devam edilmiştir. Bu kütüphaneler daha önceki dönemlerde kurulanlar gibi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olarak hizmet vermektedir. Bu kütüphaneler arasında eğitim-öğretim kurumları ile de yakın bağlantısı olan en önemli örnek, Bezmialem Valide Sultan Rüştüyesi Kütüphanesi'dir. Yapının, Bezmialem Valide Sultan tarafından 1850'de adına yaptırdığı rüştiye bünyesinde kurulmuştur. Kütüphanenin kitabesinde "Bezmialem Valide Sultan bünyad eyledi, mekteb-i ilm eyle Ya Rabb her zaman bu mektebi, bir kütüphane bina kıldı derununda nefis, eyledi rüşdiyeye ali nişan bu mektebi..." ifadeleri yer almaktadır. Bu kütüphane, açılış kararı 1838'de alınmasına rağmen 1845'e kadar bir türlü açılmayan rüştiye okulları bünyesinde kurulan ilk kütüphane olma özelliğini de taşımaktadır. Rüştiyelerin yanı sıra, bu eğitim kurumlarına erkek öğretmen yetiştiren darümuallimin okulları da açılmıştır. Bunlar arasında çalışmanın konusu ile

---

cümen tarafından seçilen bir kişiye verilir. Üyelerin belirlen günlerde veya olağanüstü toplantılara katılarak çeşitli alanlarda bilimsel çalışmaların geliştirilmesi ve bunların yaygınlaştırılmasına ve öğrenimlerinin basitleştirilmesi çalışmaları ve bunlarla ilgili Meclis-i Maarif'e öneriler götürülebilmesi encümenin asli görevleri arasındadır."

5 Bu kurulun üyeleri arasında Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, Sir James William Redhouse, Baron Joseph von Hammer Purgstall ve Thomas Xavier Bianchi de bulunmaktadır.

de bağlantılı olarak, söz edilen darülmuallimin kütüphanesi ve müzesinin⁶ kurulması yer almaktadır.

Abdülmecit döneminde bibliyografik kontrol ve kütüphaneler adına önemli bir girişim olmuştur. Girişim, İstanbul'da kurulan kütüphanelerin toplu kataloğunun hazırlanması çalışmasıdır. 1850-1854 yılları arasında Ali Fethi Efendi⁷ tarafından gerçekleştirilen bu çalışmada, İstanbul'da bulunan ve padişah, sadrazam, şeyhülislam, valide sultan gibi kimseler tarafından yaptırılan 47⁸ kütüphanenin kataloğunu hazırlamış ve *El-Asar'ül-Aliyye fi Hazain'il-Kütüb'il-Osmaniye* adı ile basılmıştır. Çalışma Osmanlı devletindeki ilk planlı bibliyografik kontrol çalışması olma özelliğini taşımaktadır. Sözü edilen eserin hazırlanma amacı,

"...murur-ı zamanla emr-i muhafazada bazı mertebe tekasül ve noksan vuku bulmuş ve bu husus pek çok kütüb-i mutebere ve nefisenin telef ve zayi olmasına bais olmuş ve zaman-ı tedkikat nişan-ı şahaneyle gelince hiçbir vakıtta kütüb-i mevkufe-i islamiyenin hüsn-i idaresine kemal-i dikkat ve tekayyüd olunamamış olmağla hayf ki ekser kütübhaneler mesdud ve muattal kalmış ve meftuh-ül bab olanlar dahi mahluk-ül kitab olmak yani defatir-i kadimleri huruf-ı heca üzre müretteb olmadığından başka fünun-ı şettaya dair olan kütüb-i mütenevvia bile gerek defterlerde ve gerek hazain-i kütüb derununda vaki dolablarda birbirine karışık bulunmağ ve şimdiye kadar kütüb-i şerife-i İslamiyenin esamiini mübeyyin ve Dar'üs-saltanat'ül-aliyye kütübhanelerinde mevaki ve mevaziini muayyen bir esami-i kütüb tertib ve tanzim olunamamış olmağ mülabesesiyle matlub olan kitabı arayıp bulmağ ve kangı kütübhaneye de mevcut olduğunu bilmek kütübhaneye kütübhaneye gezmek ve her birinin defterini baştanbaşa süzmek gibi suubet ve külfet..." şeklinde dile getirilmiştir (Soysal 1998, c.1.: 91).

Bundan sonra –özellikle İstanbul için– gerçekleştirilen katalog hazırlama çalışmalarında bu çalışma hareket noktası olarak kabul edilmiştir. Ancak bu

6 Ayrıca bakınız, Muallim M. Cevdet, "Darülmuallimin Kütüphanesi, Müzesi ve Tedrisat Mecmuası", *Tedrisat Mecmuası*, (32), 1914. (Milli Kütüphane, 1960 SA 55).

7 1804-1857 yılları arasında yaşamış ve Encümen-i Daniş üyesi olan Osmanbey-zade Rusçuklu Ali Fethi Efendi olması muhtemeldir. Ayrıca bakınız, "Kütüphanelerde bulunan kitapların tasnifi ile meşgul olan Ali Fethi Efendiye atıye-i seniyye verilmesi ve rütbesinin terfii". DAGM. BOA. A.AMD. (Sadaret-Amedi Kalemî Evrakı) 60/53, 1271.; "İstanbul Kütüphanelerinin Toplu Kataloğuna Dair", *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler* içinde (384-386). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1990. "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Kitapların Defter Olunmasına Dair", *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler* içinde (381-383). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1990.

8 Bu katalog (envanter) kayıtları, üç cilt ve on dört bölümden oluşmaktadır. Kütüphaneler ise şu şekilde gruplanmıştır: Padişahlar (selatin-i azam) tarafından kurulan 10, sadrazam ve vezirler (vüzera-yı fiham) tarafından kurulan 11, ulema (ulema-yı kiram) tarafından kurulan 11, Ağvat-ı benam tarafından kurulan 4, Belde-yi Eyyüb-ü Ensarı 3, Canib-i Galata 5 ve Üsküdar 3 adet.

çalışma oldukça yetersiz ve karmaşık bir niteliktedir. En büyük eksikliği ise kitapların yazarlarının büyük bölümünün kayıtlarda olmamasıdır. 1851'de iki irade ile İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan kitapların incelenmesi, yanlış kullanımlarının engellenmesi ve düzenlenmesi ve kayıt altına alınması da istenmiştir (Dersaadet... 1851; Dersaadet... 1856). 1862'de ise; İstanbul'daki kütüphanelerin sayılarının belirlenmesi yani bir envanterin çıkarılması istenmiştir (Dersaadet'te... 1862).

1862'de Türk bilim - eğitim tarihinde önemli bir gelişme yaşanmış ve ilk Türk bilim derneği olan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* Münif Paşa'nın öncülüğünde kurulmuştur. Bu dernek, Osmanlı bilimsel yaşamı içerisinde birçok ilki gerçekleştirmiştir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kuruluş amacı; derneğin yayın organı *Mecmua-i Fünun* ve dönemin resmi gazetesi olan *Tercüman-ı Ahval*'de yayımlanan nizamnamesine göre;

"Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniyye kitâb telif ve tercümesi ve umûmî ders itâsı ve'l-hâsıl her türlü vesâit-i mümküne ile memâlik-i mahrûsa-i şâhâne inşa-ı ulûm ve fûnûna say ve ikdâm idecekdir. Cemiyet ulûm ve maârife ve ticâret ve sînâyâ dâir *Mecmûa-ı Fünûn* unvânıyla beher mâh ibtidâsında bir gazete çıkaracak ve işbû mecmûa lâ-âkall otuz iki sahifeden ibâret olarak azânın cümlesine meccânen birer nüshası itâ olunacaktır. Cemiyet mesâil-i diniyye ve zamân-i hâl-i politikası mübâhisinden ihtirâz idüb kendûsüne takdîm olunan lâyihâlarıñ dahi mevâd-ı mezkûreden arî olmasına dikkat ve itinâ idecekdir." şeklinde belirlenmiştir (Cemiyet-i... 1862: 2; Cemiyet-i... 2006: 79-81).

Dernek, Osmanlı devletinde kurulan gerçek anlamda ilk bilimsel ve mesleki dernektir. Bunun yanı sıra derneğin yayın organı olan *Mecmua-i Fünun*, ilk bilimsel dergilerden biri olma niteliği taşımaktadır. Kütüphanecilik açısından ele alındığında ise; 1862'de derneğin bünyesinde oluşturulan kütüphane, ilk dernek kütüphanesi olarak tarihe geçmiştir. Dernek bünyesindeki kütüphane, kütüphanecilik açısından yalnız ilk dernek kütüphanesi değil, aynı zamanda geleneksel vakıf kütüphanesi dışında kurulan ve bir geçiş dönemini simgeleyen ilk kütüphane olarak da nitelendirilebilir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi, içerdiği kitap ve süreli yayınlar değerlendirildiğinde hitap ettiği kesimin dernek üyeleri olduğu görülebilmektedir. Dermesinde büyük bölümü bağışlar ile gelmiş olan fen bilimleri ağırlıklı bir yapı göze çarpmaktadır, ayrıca dernek üyelerinin ve öğrencilerin güncel gelişmelerden haberdar olmak amacıyla çeşitli dillerdeki gazete ve dergilere de abone olunmuştur.⁹

9 Dernek, dernek kütüphanesi, kıraathanesi ve diğer faaliyetler için bakınız, Müjgan Cunbur, "Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri", *Belleten*, 28 (112): 691-700, 1964; Müjgan Cunbur,

1869'da Osmanlı devletinin eğitim-öğretim teşkilatı ve müfredatlarında kökten bir değişiklik yaşanmıştır. Bu değişim, 24 Cemaziyülahir 1286 (1 Ekim 1869)'da çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile gerçekleştirilmiştir. Nizamname genel olarak medrese dışındaki örgün eğitimi ilk kez en geniş biçimde düzenleme ve geliştirme amacını güden bir yasal belgedir. Bu belgede örgün eğitimin merkez ve taşra yönetim kademeleri gösterilmiş, örgün eğitim ilk kez ilk, orta, yüksek şeklinde derecelendirilmiş, üniversite, erkek ve kız öğretmen okulları, özel okullar ve tüm okulların ders programları belirtilmiş, öğretmenlik mesleği düzenlenmeye çalışılmış, eğitimin mali yönü ele alınmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre Maarif Nezareti'nde *İlmi* ve *İdari* olmak üzere iki daire kurulmuştur. İlmi Daire medreseler dışındaki tüm okullar için gerekli olan kitap, dergi ve Türk dilinde yazılmış olan ilim ve fen kitaplarının zamanında ve sırasıyla yazılması ve dilimize çevrilmesi işlerinden sorumludur. Aslında 1851'de kurulan Encümen-i Daniş'in görevini üstlenmiş durumdadır. İdari Daire'nin görevi ise, Osmanlı devleti bünyesindeki tüm okul, *kütüphane*, müze ve matbaaları denetlemek ve öğretmenlerin ödüllendirilme veya cezalandırılmalarına, onların özel davalarına bakmaktır (Maarif-i Umumiye... 1869; Mahmud Cevdet İbnü'ş-Şeyh Nafi 2001: 446-459).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde Darülfünun açılması (79. madde) ile ilgili bölüme kadar olan maddelerde kütüphaneler ile ilgili bir düzenlemeden bahsedilmemektedir. Öneri kütüphaneler ile ilgili düzenlemeler, Darülfünun bünyesinde bir *kütüphane* açılması 119. madde ile başlamaktadır. 120-123. maddeler kütüphanenin müdürü, bütçesi, derme geliştirme politikası ve kullanıcıları ile ilgilidir. 120. madde kütüphane müdürünün Darülfünun müdürünün tayin yazısı ve Maarif Nezareti'nin kararı /onayı üzerine atanacağı ve müdürün maaşının 2.500 kuruş olduğu, 121. madde kütüphaneye yıllık 5.000 kuruş bütçe ayrılacağı, 122. madde kütüphaneye hibe, vasiyet ve hediye ile de kitap kabul edileceği ve diğer kütüphaneler ile kitap değişimi yapacağı 123. madde ise kütüphaneden Darülfünun öğretim üyeleri ve öğrencileri kadar belirli günlerde diğer kullanıcıların da yararlanabileceği belirtmektedir (Mahmud Cevdet İbnü'ş-eyh Nafi 2001: 444). Nizamnamede yer alan bu maddeler daha önce orta öğretim kurumlarında oluşturulmaya başlanan kütüphane-okul / eğitim bağlantısını, yüksek öğretim kurumları için de gündeme getirmiş ve somutlaştırmıştır. Darülfünun Kütüphanesi'ne

"Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimiyle İlgili İlk Resmi Talimatname", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 13 (1-2): 28-35, 1964; Müjgan Cunbur, "İlk Dernek Kütüphanemiz", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 16 (1): 2-9, 1967; Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde çok Yönlü Bir Osmanlı Ay-dını: Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi Kitabevi, 2004, 197-207.

diğer okul/araştırma kütüphanelerinden farklı bir özen gösterildiği nizamnamenin 120. maddesinden anlaşılmaktadır. Bu maddede, kütüphane müdürünün padişah tarafından atanacağı belirtilmektedir.

Darülfünun'un yeniden açılışının planlandığı görülmüş hatta okulun açılışına ön ayak olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden önce, okul içinde kurulacak kütüphaneye alınacak eserler için ciddi bir hazırlık yapılmıştır. Kütüphaneye alınmak üzere dönemin Mekteb-i Sultani müdürü *Ernest de Salve* tarafından hazırlanan liste dikkati çekmektedir. 29 Haziran 1869 (19 Rebiülevvel 1286) tarihli bir arize'nin eki olarak Maliye Nezareti'ne gönderilen bu listede, Fen Bilimleri (Fizik, Kimya, Botanik, Zooloji, Mineraloji, Astronomi, Kozmografya ve Jeoloji), Sosyal Bilimler (Tarih, Coğrafya ve Felsefe), Tıp, Edebiyat, Seyahat ve Matematik (Cebir ve Geometri) konularında eserlerin yer aldığı görülmektedir. Söz konusu eserlerin fen bilimleri ile ilgili olanların büyük bölümü Fransız bilim adamlarının çalışmalarıdır. Bunda *de Salve*'ın Fransız olması nedeniyle kendi ülkesindeki bilimsel gelişmeleri yakından takip ettiği sonucu çıkarılabilir. Fen bilimleri ile ilgili eserlerin döneminin modern bilim anlayışına uygun olarak hazırlanan, bilimsel devrimin yeni kuramlarını içeren çalışmalar olduğu ve tanınmış bilim adamları tarafından yazılmış oldukları da önemli bir özelliktir. Ernest de Salve tarafından hazırlanan bu listede, eserlerin konulara göre dağılımına bakıldığında en çok eserin fizik, kimya, matematik ve astronomi gibi pozitif bilimlere ait olan çalışmalardan oluştuğu ve mümkün olduğunca güncel eserlerin alınmak istendiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Bu durumun Darülfünun açılışındaki amaç dolayısıyla dönemin bilim anlayışı ile örtüştüğü de bir gerçektir. Şenalp'e göre (1998: 9) kitap listelerinin incelenmesi sonucunda Darülfünun bünyesinde açılan Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziye Şubesi'nde okutulacak dersler için tüm kitapların, Hikmet ve Edebiyat Şubesi için o dönem çalışmalarıyla Avrupa'yı etkilemiş düşünürlerin, edebiyatçıların belli başlı eserlerinin sipariş edildiği görülmektedir.

1869'da devlet tarafından açılan ve/veya desteklenen okullar dışında farklı bir kamu kuruluşu bünyesinde de bir *araştırma kütüphanesi* oluşturma

10 Ludwig Ferdinand von Hermann Helmholtz, *Handbuch der Physiologischen Optik*, 1857, Gustave Adolphe Hirn, *Théorie mécanique de la chaleur 1-2*, 1862, Joseph Louise François Bertrand, *Traité de calcul différentiel et de calcul intégral*, 1864, Marcellin Bertholet, *Leçons sur les méthodes généralisées de synthèse en chimie organique*, 1864, Adolphe Ganot, *Traité élémentaire de physique expérimentale et appliquée et de météorologie*, 1866, Charles Babinet, *Études et Lectures sur les sciences d'observation et les applications pratiques*, 1868. Bunun yanı sıra dönemin önemli dünya klasikleri de bu listede yer almıştır ve genellikle bir yazara ait tüm eserler *ouvrés complètes* ifadesiyle sipariş edilmiştir. Bakınız, "Darülfünun'da inşa olunan kütüphaneye konulmak üzere Paris'den kitap gönderileceği", DAGM. BOA. İ.HR.. (İradeler-Hariciye), 238/14123, (25 Rebiülevvel 1286).

çabası dikkatleri çekmektedir. Bu girişim, 1868'de İstanbul'da kurulma çalışmalarına başlayan Rasadhane-i Amire bünyesindeki kütüphanedir. Kütüphanenin oluşturulması için 1869 yılında çok sayıda kitap, astronomi araç-gereçleri ve mobilya alınmıştır. Bu kütüphane içerdiği kitaplar açısından ele alındığında, döneminin önemli araştırma/ihtisas/kurum kütüphanelerinden biri olmuştur. Sonraki dönemlerde dermesi Rasadhane-i Amire yöneticilerinin (direktör) özel gayretleri ile de geliştirilen kütüphane, devlet desteğinin açıkça görüldüğü bir kurumdur. Türk kütüphane tarihinde devlet¹¹ tarafından kurulan ilk kütüphanenin 1882'de yine İstanbul'da kurulmuş olan *Kütübhane-i Umumi-i Osmani* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi) olduğu göz önüne alındığında, bu yolla kurulan ilk kütüphanelerden biri olduğu görülmektedir (Anameriç ve Rukancı, 2009: 235-236). (Bkz. *Belge-1, Belge-2*).

1.2. 1876-1908 Dönemi

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha çok yüksek öğretim alanında modernleşme çalışmalarına yoğunlaşıldığı görülmektedir. Özellikle I. Meşrutiyet'ten sonra –her ne kadar bir istibdat döneminden bahsedilse de– büyük bir eğitim reformu başlatılmış, çeşitli düzey ve özellikte okullar açılmıştır. Bu okullar arasında Müze Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektebi kütüphaneler ve kütüphanecilik mesleği ile olan dolaylı ilişkileri sebebiyle ön plana çıkmaktadır. 1873'te Osmanlı devleti topraklarındaki eski eserlerin toplanması, gerekli kazı çalışmalarının yapılması kazı yapan yabancı ekiplerin denetlenmesi amacıyla bir Müze Mektebi'nin kurulması konusunda fikir birliği sağlanmıştır. Bu istek bir tezkire ile Maarif Nezareti'ne iletilmiş, okulun amacı ayrıntıları ile ifade edilmiş ve çalışmalar sonucunda bir müze ve kütüphane kurulması önerisi getirilmiştir.

Bilindiği gibi II. Abdülhamit dönemi (1876-1909) devletin dış güçler tarafından kontrol altında tutulmasını engellemenin ve bu devletlerin siyasi / ekonomik ve hukuki yönlendirmelerinden en az kayıpla çıkmanın planlandığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı devletnin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik durumun düzeltilmesinin yanı sıra, yurt içinde birçok iyileştirmeler de yapılmıştır. Bunların içinde yeni açılan okullar, daha önce açılması planlanan fakat açılmayan okulların tekrar eğitim-öğretime kazandırılması ve çalışmanın konusu ile doğrudan ilgili olarak kütüphaneler

11 Osmanlılarda kütüphaneler XIX. yüzyılın sonlarına kadar birer vakıf kurumu olarak kurulmuş ve işletilmiştir. Özellikle medrese, cami, tekke, okul ve saraylar bünyesinde kurulmuş olan kütüphaneler birer *müessesat-ı ilmiye* olarak kabul görmüş ve XIX. yüzyılda nezaretlerin kurulması ile örgütlenmeleri değiştirilmiş ve devlet desteği ile de kurulmaya başlamıştır.

ve kütüphanecilik ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeleri kronolojik olarak ele aldığımızda aralarındaki bağlantıların da kurulması daha kolay olacaktır. İlk gelişme, 1877'de dönemin Maarif Nazırı olan Münif Paşa'nın İstanbul'da bir *Kütübhaneye-i Umumi* kurulması gerektiği konusunda verdiği tekliftir. Bu teklif sonucunda 1877 Aralık ayında Kütübhaneye-i Umumi adı ile bir kütüphanenin kurulması için çalışmalara başlanmıştır. Ancak 1882 yılının eylül ayına kadar sözü edilen çalışmalar çok ağır bir biçimde ilerlemiştir. Bunun en önemli nedeni 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) doğurduğu ekonomik ve siyasi sıkıntılardır. Bu girişim Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin kurulma çalışmalarının 1877'de başlatıldığını da kanıtlamaktadır.

İkinci gelişme, 1879'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Maarif Nezareti yönetim ve denetimine giren vakıf kütüphanelerinde mevcut bulunan kitapların sayılarının doğru olup olmadığının kontrol edilmesi için tüm kütüphanelerin kataloglarının (defter) hazırlanarak yayımlanması ve bunun için bir komisyon kurulması için bir karar alınmıştır. Bu çalışma daha sonra İstanbul kütüphaneleri için genişletilmiştir. İkinci gelişme, 1881'de Maarif-i Umumi Nizamnamesi ile birlikte yürürlüğe girmiş olan kütüphanelerin yönetim şekilleridir. Bu tarihte yayımlanan *Kütübhanelerin Sureti İdaresi Hakkında Talimatname* ile devletin yönetimine aldığı –medreseler bünyesindeki kütüphaneler hariç– tüm kütüphanelerin görev ve hizmetleri tanımlanmıştır. Bu talimatnamede şu hükümler yer almıştır. Kütüphane müdürünün kütüphanede bulunduğu sırada bile kütüphane dışına hiçbir şekilde kitap ödünç verilmeyecektir (3. madde). Bu hüküm hem dönemin içinde bulunduğu siyasi yapıya hem de geleneksel Türk kütüphaneciliğindeki *var olan bilgi kaynaklarının korunması* ilkesine de uygun bir hüküm olarak karşımıza çıkmaktadır. 4. ve 5. maddeler de 3. maddeyi destekler niteliktedir. Eğer hafız-ı kütübler kütüphane dışına kitap ödünç verir, kitapların kaybolmasına veya çalınmasına izin verirse gereken ceza hükümlerinde cezalandırılacaklardır. 5. madde de ise araştırmacılara sadece kütüphane içinde istedikleri eserlere erişim olanağı sağlanmaktadır. 6., 7. ve 8. maddelerde ödünç verilecek kitap sayısı ve kütüphanede yapılmaması gereken eylemler açıklanmaktadır. Talimatnamede kütüphanelerde bulunan eserlerin yıpratılmaması, kirletilmemesi ve zedelenmemesi için kullanıcılardan dikkatli olmaları istenmektedir. Talimatnamenin 16. maddesinde kütüphanecilerin seçiminde göze çarpan ilginç bir durum bulunmaktadır. Bu maddede eğer hafız-ı kütüblerden biri vefat eder veya iş göremeyecek durumda engelli olursa, diğer hafız-ı kütübler ya da Maarif Meclisi yeni bir hafız-ı kütüb seçiminde bulunacaklardır. Burada

hafız-ı kütübler veya kütüphanelerin bağlı olduğu makam bir mülakat yapma hakkına sahiptir. 17. maddede, Maarif-i Umumiye Nezareti İlmi Daire bünyesindeki Kütüphaneler Müfettişliği, bu talimatname uyarınca her kütüphanenin kitap mevcutlarını kontrol edecek ve kayıtlarını hafız-ı kütüblere tutturacaktır (Kütüphaneleri... 2006; Mahmud Cevdet İbnü's-Şeyh Nafi 2001: 207-209).

1882'de Osmanlı devletinin ilk *devlet kütüphanesi* olması düşüncesiyle hizmete açılan *Beyazıt Devlet Kütüphanesi (Kütübhan-e Umumi-i Osmani)* için çalışmalar tekrar başlamış ve Beyazıt'ta bulunan imarethane¹² yenilenerek bir kütüphane binasına dönüştürülmeye başlamıştır (Bkz. *Belge-3*). Bu gelişmeden bir gün önce kütüphanenin kuruluşu hakkında irade¹³ verilerek, Maarif ve Evkaf Nezaretleri'ne gönderilmiştir. Bu konuyla ilgili 1 Muharrem 1300 (12 Kasım 1882) tarihli *Vakit Gazetesi*'nde bir makale yayımlanmış, makalede yayınlanan kitaplardan içerik yönünden değerli olanlar ve ulusal çıkarlara yararlı olanlardan birkaç nüshanın kurulacak bu kütüphaneye verileceği ve kullanıma sunulacağı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra yapılan araştırmalar sonucunda bulunan ve az sayıda olan kitaplar da bu kütüphaneye getirilecektir. Makalede bu kitap toplama çalışmalarının yalnızca hükümet tarafından değil, zengin kitap dermelerine sahip kişilerin de yardımlarıyla yapılabileceği vurgulanmakta ve bu kişilerin kütüphaneye hediye ve/veya bağış yapmaları çağrısında bulunmaktadır. Bu açıklamalardan kütüphanenin kuruluş ve işleyiş amacı ile ilgili olarak yeni çıkan ve nadir eserlerin bulunduğu bir *devlet kütüphanesi* olarak değerlendirildiği, aynı zamanda da çok açık ifade edilmese de bir tür merkezi/bölgesel kütüphane olarak düşünüldüğü sonucu çıkarılabilir¹⁴. Eylül 1882'de Başvekalet Dairesi Divan-ı Hümayun Vilayat-ı Mümtaze ve Muhtare Kalemi tarafından bir irade-i seniyye hazırlanmış ve Osmanlı devleti sınırları içerisinde terk edilmiş ve kullanılmayan kütüphanelerde ve mekanlarda bulunan kitapların kaybolup yok olmamaları için İstanbul'da toplanmaları gerektiği

12 Ayrıca bakınız, "Beyazıt İmaret-i ile Misafirhane-i Askeri arasındaki vakıf karyelerinde bulunan ahalinin ikameti için yapılmış olan binanın kütüphane-i umumiyye dönüştürülmesi". DAGM. BOA., İDH (İradeler-Dahiliye), 1295/-2/102038 ve 69315 nolu ek, 15 Zil'i-kade 1299 (28 Eylül 1882).

13 Ayrıca bakınız, DAGM. BOA. Ayniyat Defterleri fonuna 1421/931'de kayıtlı 14 Zil'kade 1299 (27 Eylül 1882) ve 16 Zil'kade 1299 (29 Eylül 1882) tarihli belgeler. Bakınız *Belge-4*.

14 Bu fikri destekleyen görüşler için bakınız; "Kütübhan-e Umumi Hakkında", Çev: Fatih Rukancı, *Osmanlıca Belgelerde Kütüphaneciliğimiz* içinde (131-136). Yay. Haz: Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 2007, s. 133, 135; R. Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1995, 2. 85; BA Ayniyat Defterleri 1243.

belirtilmiştir. İstek daha önce de değinildiği gibi İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde bulunan kütüphanelerden önemli sayıda eserin Batı ülkelerine götürülmesinin engellenmesiyle doğrudan ilişkilidir. İradede başta Bulgaristan olmak üzere tüm vilayetlerde bulunan ve atıl vaziyette olan mekanlardaki kitaplar İstanbul'da toplanacak ve bu işlem için gerekli olan bütçe Maliye Nezareti tarafından karşılanacaktır. Söz konusu çalışmanın gerçekleştirilmesi için ise kitapları hem fiziksel hem de içerik yönünden değerlendirebilecek biri görevlendirilecektir (Mahall-i metruke... 1882, Bakınız *Belge-3/1* ve *Belge-3/2*). Aslında 1879-1884 yılları arasında hatta 1894'e kadar kütüphaneler ile ilgili çalışmaların bir bütünlük içerisinde olduğu ve büyük oranda birbirini tamamlar nitelikte olduğu gözlemlenebilir.

Dönemin en önemli gelişmesi 1884'te *Kütübhane-i Umumi-i Osmani*'nin açılmasıdır. Kütübhane-i Umumi-i Osmani'yi diğerlerinden ayıran ilginç bir özelliği de vardır. Kütüphanenin inşaatı bizzat sadrazam Said Paşa tarafından denetlenmiş ve daha önemlisi, II. Abdülhamit kütüphanenin inşaatı için kendi bütçesinden yardımda bulunmuştur. Bu iki davranış kütüphanenin kurulmasına verilen önemi ve ilgiyi de göstermektedir. Kütüphane, 24 Haziran 1884'te devlet ricalinin de katıldığı bir törenle hizmete açılmıştır. Kütüphane 30 yıl içinde dermesini 5'e katlamış, kitap sayısı 4.164'ten 23.320'e çıkmıştır (Duman 1984: 3). Ancak Kütübhane-i Umumi-i Osmani'nin açılmasında doğrudan devletin çabaları olmasına rağmen, Saray'a gönderilen arizede ve yapılan diğer yazışmalarda kütüphanenin büyük oranda diğer İstanbul kütüphanelerinde atıl ve yıpranmış halde bulunan eserlerin bir araya getirildiği bir mekan olarak düşünüldüğü görülmektedir. Kütüphane, diğer kütüphanelerdeki değerli eserlerin, yeni basılan ve halk yararına kullanılabilir iyi nitelikteki yayınların toplanacağı bir *bölgesel merkezi kütüphane* şeklinde de düşünülmüş olabilir. Kütübhane-i Umumi-i Osmani, umumi / milli / halk gibi farklı özellikleri ifade eden isimler ile kullanılmıştır. Ancak bunlardan hiçbirinin kurulma amacı ve üstlendiği görev tam olarak açıklanmamıştır. Tüm olasılık ve farklı bakış açılarına rağmen Beyazıt Kütüphanesi, devletin açtığı ilk kütüphanelerden biri olma farklılığını taşımaktadır.

1879-1894 yılları arasında yaklaşık 15 yıllık süre içerisinde kütüphaneler ile ilgili olarak gerçekleştirilen çalışmalarda, dönemin ideolojik ve siyasi yapısının etkin olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönem içerisinde kütüphane kurumu devlet denetimine alınmış, kütüphane kurma ve geliştirme faaliyetleri devlet tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Ancak bu görevin yerine getirilmesi, 1884-1908 yılları arası yalnızca *Kütübhane-i Umumi-i Osmani* ve *Babiali Kütüphanesi* ile sınırlı kalmıştır.

Son önemli gelişme ise, vakıf kütüphanelerinin Maarif Nezaretî'ne bağlanması ile beraber birer kamu kuruluşu haline dönüşen kütüphanelerin dermelerinin kontrol edilmesi ve kayıpların en aza indirilmesi amacıyla özellikle İstanbul'da bulunan kütüphanelerin kataloglarının hazırlanmasının II. Abdülhamit tarafından istenmesidir. Bu isteğin görünen yüzünde değerli ve nadir olan eserlerin yurt dışına çıkarılmasının engellenmesi yatmaktadır. Fakat dönemin siyasi durumu da göz önüne alındığında, bu basit nedenin ciddi bir düşünce olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından yaşanan sıkıntılar, Osmanlı devletinin Avrupalı büyük devletler tarafından siyasi baskı altında tutulmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra Bosna-Hersek, Ermeni ve Arnavutluk'ta da önemli karışıklıklar meydana gelmiştir. 1880'den itibaren II. Abdülhamit Batı'dan gelen bu tehlikeyi engellemek için hemen her alanda çok ciddi önlemler almış ve geniş bir haberleşme ağı kurmuştur. Bunun karşısında Batılı devletler Osmanlı devletinin çeşitli kademelerinde çalışmaları için Doğu kültürünü bilen kimselerin yetiştirilmesi için çalışmalar başlatmışlardır. 1881'de ise, İstanbul'da bulunan 43¹⁵ kütüphanenin denetlenerek bu kütüphanelerde yer alan kitapların tür ve sayıları ile ilgili bir katalog hazırlanması için tezkire yayımlanmıştır. Bu bağlamda 1884 yılına kadar Osmanlı devletinin genelinde mevcut olan birçok kütüphaneden ve kitapçılardan Doğu kültürü ile ilgili birçok eser kaybolmuş veya yurt dışına çıkarılmıştır. Söz konusu kaynaklar her ne kadar masum birer eser olarak görünseler de, her biri Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerindeki, sosyal yaşantıyı, siyasi akımları, dini görüşleri anlatan tarih, coğrafya, siyaset, ekonomi ve dini konularındaki bilgi kaynaklarıdır. Bu nedenle bu gibi konularda hazırlanmış kaynakların yurtdışına çıkarılmaması ve kaybolmalarının engellenmesi için böyle bir siyasi karar alınmış olabileceği düşünülebilir. Ayrıca sözü edilen kütüphanelerde ne tür eserlerin olduğu, hangilerinin yararlı hangilerinin zararlı oldukları ve o dönem toplumun

15 1884 Hamidiye, 1887 Beşir Ağa, 1887 Çorlulu Ali Paşa, 1888 Ayasofya, 1888 Veliyüddin Carullah, 1890 Aşir Efendi, 1894 Amuca Hüseyin Paşa, 1894 Atif Efendi, 1894 Düğümlü Baba, 1894 Esat Efendi (Çarşamba), 1894 Fezullah Efendi, 1894 Halet Efendi, 1894 Hüsrev Paşa, 1894 İsmihan Sultan, 1894 Kalkandelenli İsmail Ağa, 1894 Mihrişah Sultan, 1894 Ragıp Paşa, 1894 Süleymaniye, 1895 Esat Efendi (Yerebatan), 1895 Eyüp Cami, 1895 Hekimoğlu Ali Paşa, 1895 Kılıç Ali Paşa, 1895 Laleli, 1895 Mahmut Paşa, 1895 Murat Molla Damadzade Kazasker, 1895 Selimiye, 1895 Selim Ağa, 1895 Medrese-i Servili, 1895 Valide Cami, 1895 Yahya Tevfik ve 1896 Damat İbrahim Paşa. Basım tarihi belli olmayan kütüphane katalogları ise Emir Hoca Kemankeş, Fatih, Köprülüzade Mehmet Fuat, Nuruosmaniye ve Yeni Cami. Agah Sırrı Levent'in Devr-i Hamidi Fihristleri'nin eleştirmesinin haklı yönleri vardır. Bu eleştirilere verilebilecek en önemli dayanak İstanbul'daki önemli vakıf kütüphaneleri olan ve kitap mevcudu bakımından diğerlerine göre oldukça zengin olan Fatih ve Nuruosmaniye kütüphanelerine ait katalogların basım tarihlerinin bulunmamasıdır.

ne tür eserleri tercih ettiği de belirlenmiştir. Gelişme, hem kapsamlı bir bibliyografik kaynak hem de geniş bir istihbarat kaynağı olmuştur. Buradan hareketle 1884-1898 yılları arası İstanbul'daki 43 kütüphanenin katalogları hazırlanmış ve yayımlanmıştır¹⁶ (İstanbul ve... [1800]; Bayraktar 1982: 143-153; Güleş 1995: 173-180). Katalogların hazırlanmasına başlandıktan kısa bir süre sonra, İstanbul'da bulunan kütüphanelerde yer alan değerli eserlerin Avrupalı antikacılar tarafından satın alınması üzerine, bu nüshaların Kütüphane-i Umumi'ye devredilmesi kararlaştırılmıştır (İstanbul'da bazı... 1885). Kataloglar farklı tarihlerde basılmıştır. Katalogların büyük kısmının 1894'te basılmış olması çalışmaların 1894 yılı başlarında büyük oranda bitirildiğini ortaya koymaktadır. Bu katalogların mukaddime (önsöz, giriş) bölümünde şu ifadeler dikkat çekmektedir; *İstanbul ve bilad-ı selasede vaki kütübhanelerdeki kütb-i mevcudenin her nasılsa şimdiye kadar matlub vechle defterleri tab itdirilememiş idi. Amal-i maali-i ıştimal-i şahaneleri daima neşr-i maarife masruf olan padişah-ı maarif-perver şehinşah-ı adalet-güster -Sultan Abdülhamid Han-ı Sani-efendimiz hazretlerinin measir-i celile-i mülükdarilerine bir ilave-i cemile olmak ve erbab-ı ilm ve mütalaanın müracaatını teshil itmek üzere bu kerre ...Kütübhanesinde mevcut kütb-i nefisenin işbu defteri Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından tab ve teşmil kılınmıştır.* Bu katalogların büyük bir kısmı Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

1894'te *Devr-i Hamidi Fihristleri*'nin basılmasından 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar kütüphane ve kütüphanecilik açısından Maarif Nezaret-i'nin 1310-1311 (1894-1895) ve 1311-1312 (1895-1896) yıllarına ait istatistikleri yayımlanmıştır. Bu istatistikler, İstanbul ve diğer vilayetlerde yer alan çeşitli derecelerdeki okul, öğrenci, öğretmen, kütüphane ve kitap sayılarını içermektedir. İstatistiklere göre, 1894-1895 yıllarında İstanbul'da 47 ve diğer vilayetlerde 276 olmak üzere toplam 323 kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphanelerden İstanbul'da bulunanlarda 71.129, diğer vilayetlerde bulunanlarda ise 112.602 olmak üzere toplam 183.731 adet basılı ve yazma eser bulunmaktadır. Bu sayılara bakıldığında Osmanlı devletinde bulunan kütüphanelerin % 14.6'sı İstanbul'dadır. Bunun yanı sıra toplam eserlerin % 63.5'i yine İstanbul'da yer almaktadır. Söz konusu yıllara ait istatistiklere göre İstanbul'da en fazla kitap bulunan kütüphane 8.054 kitap ile Kütüphane-i Umumi-i Osmani (Beyazıt Devlet Kütüphanesi)'dir. Bunun ardından 6.330 kitap ile Fatih Kütüphanesi, 5.053 kitap ile Nuruosmaniye Kütüphanesi gelmektedir. Yalnız kuruluş tarihlerine bakıldığında en hızlı gelişen

16 Bakınız, *İstanbul ve bilad-ı selasede bulunan vakıf kütüphanelerinde mevcut kitapların tür ve adetleri* (tarih-siz), -1/-/21346 nolu Ev.d. (Evkaf Defterleri) fonuna kayıtlı belge.

kütüphanenin Kütüphane-i Umumi-i Osmani olduğu görülmektedir. En az kitaba sahip olan dermeler ise 19 kitap ile Hekimoğlu Camii Kütüphanesi ve 21 kitap ile Kuyucu Murat Paşa Kütüphanesi'dir. İstanbul'da kütüphane başına düşen ortalama kitap sayısı ise 1.513'tür. İstanbul dışındaki diğer vilayetlerde bulunan kütüphanelerin dağılışı ise; % 8'i Balkan vilayetleri, % 53'ü Anadolu vilayetleri, % 2'si ada vilayetleri ve % 23'ü de Orta Doğu ve Arap vilayetleri şeklindedir.¹⁷ Bu vilayetler arasında en çok kütüphane Musul vilayetinde Anadolu vilayetlerinde ise en fazla kütüphane Bursa (Hüdavendigar) ve İzmir (Aydın)¹⁸ vilayetlerinde bulunmaktadır (Maarif-i Umumi... [1800]: 22, 25, 56-59). Bir sonraki seneye ait istatistiklerde de herhangi bir değişiklik olmamıştır (Maarif-i Umumi... 1901: 4, 22-25, 58-62). İstatistiklerde yer alan kütüphanelerin tamamına yakını daha önceki dönemlerde vakıf kurumu olarak kurulmuş kütüphanelerdir. Söz konusu döneme kadar yalnızca bazı okul kütüphaneleri, Rasadhane-i Amire Kütüphanesi ve Kütüphane-i Umumi-i Osmani devlet tarafından kurulmuş ve işletilmiştir. Bu nedenle dermesindeki gelişme diğerlerine göre daha hızlı ve seçici bir biçimde gerçekleşmiştir.

1890'ların başında kütüphanecilik tarihimiz açısından dikkati çeken girişimlerden bir diğeri de dönemin sadrazamı Ahmed Cevat Paşa'nın (1891-1895) çalışmalarıyla kurulan *Babıali Kütüphanesi*'nin hizmete girmesidir. Bab-ı Ali Kütüphanesi, kuruluş amacı ve dermesinin oluşturulması bakımından bu döneme kadar kurulan ve doğrudan devlet desteği gören diğer kütüphanelere göre farklılıklar göstermektedir. Çalışmanın konusu kapsamında ele alınan ve 1868'de kurulan Rasadhane-i Amire Kütüphanesi'ne benzer bir amaç güdüldüğü dikkati çekmektedir. Babıali Kütüphanesi'nin kuruluş amacı, Babıali'de (sadaret makamı ve diğer bakanlıklar) çalışan memur ve katiplerin mesleklerine ait eserlerden faydalanma isteğidir. Bu bağlamda kütüphanenin bir *kurum kütüphanesi* olduğu ortaya çıkmaktadır. 1891'de kurulma¹⁹

17 Çalışmanın tarih sınırlaması kapsamında başta Orta Doğu ve Doğu vilayetlerinde çok sayıda vakıf kütüphanesi de kurulmuş/oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi ve tablolar için bakınız, Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, "Libraries in the Middle East During the Ottoman Empire (1517-1918)", *Libri*, 59 (4): 145-154, 2009.

18 1921'de İzmir Vilayeti İstatistik Müdüriyeti tarafından hazırlanan *İzmir Vilayeti Kütüphaneler İstatistiği* adlı çalışmada İzmir'de 16 adet kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphanelerde çeşitli konu ve dillerde toplam 12.498 basma ve yazma kitap bulunmaktadır. Bkz. *İzmir Vilayeti Kütüphaneler İstatistiği*, İzmir Vilayeti İstatistik Müdüriyeti, İzmir, 1921, s. 4-7.

19 Yazışmalar için bakınız, "Babıali'de bir kütüphane inşası", DAGM. BOA. İ.HUS. (İradeler-Hususı) 9/1310-Ş042, 9 Şevval 1310 (26 Şubat 1893). Bu yazının elinde yer alan harcama kayıtlarında kütüphanenin karşıdan ve yukarıdan gösteren iki çizim de yer almaktadır. Söz konusu belge(ler)de 13 Mayıs 1891 ile 3 Ağustos 1893 tarihleri arasındaki yazışmaları da görmek mümkündür. Bakınız *Belge-7/1* ve *Belge 7/2*.

çalışmalarına başlanan kütüphane 1895'te hizmete açılmıştır. Kütüphanenin kurum kütüphanesi olmasının yanı sıra bir özelliği de *derleme kütüphanesi* olarak görev yapmasıdır. Bu derleme görevi, dönemin yayın politikası gereği yayınlanması ve dağıtımına ruhsat verilen eserlerin, Yıldız Sarayı'ndaki Kütüphane-i Hümayun'un yanı sıra bu kütüphaneye gönderilmesini isteyen Sadaret emri ile verilmiştir. Bu emirde kütüphanenin de kurucusu olan Ahmed Cevat Paşa'nın imzasının bulunması, kütüphanenin dermesinin geliştirilmesinde kendisinin de katkısının olduğunu göstermektedir. Hatta kütüphane henüz kurulmadan önce Maarif Nezareti tarafından ruhsat verilen eserlerin Babıali Kütüphanesi konulmasına karar verilmiştir. Ahmet Cevat Paşa bu çabasını, kişisel ilişkileri ile de ilerletmiş ve dönemin elçileri ile yaptığı yazışmalarda kütüphaneye yabancı dilde eserlerin de kazandırılmasını sağlamıştır.²⁰ Babıali Kütüphanesi, kuruluş amacı, dermesi ve kullanıcılarıyla diğerlerinden ayrılan bir özelliğe sahip olmasının yanı sıra kurum olarak Babıali ve Saray arasındaki çekişmenin de yansımalarının görüldüğü bir kurum olmuştur. Bu çekişme, tamamen dönemin padişahı II. Abdülhamit'in yönetimde mutlak hakimiyeti tesis etme isteği ve bunun uzantısı olarak Babıali Kütüphanesi'nin kendi memurlarının işleri dışında farklı şeylere kafa yoracakları bir mekan olma olasılığının varlığıdır (İbnülemin Mahmut Kemal İnal 1982, c.3., 1531-1532).

II. Abdülhamit döneminde kitap, basın-yayın ve kütüphaneler ile ilgili bir diğer önemli gelişme de ilk derleme çalışmalarının resmen başlatılmasıdır. Bu çalışmaların alanımız açısından önemi ise 25 Kanun-ı sani 1310'da (6 Şubat 1895) Şura-yı Devlet azasından Yusuf Hac tarafından hazırlanan tezkire ile ortaya çıkmaktadır. Tezkirenin derleme ile ilgili önerilerinin bulunduğu bölümün ilk maddesinde, Osmanlı devletinde basılan her dildeki kitap, gazete ve risalelerden iki nüshasının Kütübhaneye-i Umumi-i Osmani'ye, bir nüshasının Maarif Nezareti'ne ve bir nüshasının da Matbuat Müdürlüğü'ne verilmesi zorunlu tutulmuştur. 2. maddede Kütübhaneye-i Umumi'ye gönderilen gazeteler her sene biriktirilerek sonraki senenin başında ciltlenecektir. 3. madde hem kütüphane dermesinin zenginleştirilmesi hem de üretilen bilgi kaynaklarının aktarılmasını önermektedir. Bu maddede Kütübhaneye-i Umumi-i Osmaniye'ye verilen iki nüshanın amacının Osmanlı eserlerinin korunarak yok olmasının engellenmesi ve kısa zamanda zengin bir kütüphanenin oluşturulması ifade edilmektedir (Soysal 1998, c.3.: 137-139).

20 1451 adet kitap olduğu kütüphanenin kataloglarından anlaşılmaktadır. Kütüphanenin söz konusu katalogları ve eserlerin dağılımı için bakınız, Murat Candemir, *Babıali Kütüphanesi Katalogları*, İstanbul, Titiz Yayınları, 2010.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem içerisinde özellikle İstanbul'da kütüphaneler kurulmaya devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde –ki bu sürece İstibdad Dönemi (1876-1908) denilmektedir– devletin kütüphanelere bakış açısı çok olumlu değildir. Beyazıt Kütüphanesi'nin kurulması belki bu dönemde yapıldığından kütüphanecilik açısından önemli bir gelişme olarak görülebilir ancak, kurulma amacı ve görevi açısından pek de özerk bir yapıya sahip değildir. Özellikle 1881'den sonra yürürlüğe konulan uygulamalar, tüm ülke genelinde günlük ve siyasal yaşantıyı büyük ölçüde etkilemiş, sansür, yasaklama ve istihbarat toplama uygulamalarından her türlü yayın da etkilenmiştir. Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi, özellikle yurt dışından Osmanlı devletine sokulan veya yurt dışında basılarak sınırlar içerisinde satılan kitaplar ve süreli yayınlar sözü edilen sansür ve yasaklama uygulamalarından büyük oranda etkilenmiştir. 1884-1898 yılları arasında İstanbul'daki kütüphanelerin toplu kataloğunun oluşturulması çalışması bu uygulamaları daha da kolaylaştırmıştır. II. Abdülhamit döneminde 20 Şaban 1305 (2 Mayıs 1888)'te yabancı postalarla yurda sokulan muzır neşriyatın yasaklanması konusunda gerekli önlemlerin alınması gerektiğinin bildirilmesi, Abdülhamit döneminde 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891)'da Avrupa'da muzır neşriyatta bulunan bazı gazetelerin Osmanlı devletine girişlerinin men edilmesi ve 1901'de Osmanlı devleti sınırları içerisinde ve dışında basılan zararlı kitap ve dergilerin yasaklanması ile ilgili uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar sonucunda doğal olarak İstanbul ile diğer vilayetlerdeki kütüphanelerin dermelerinde konu, yazar ve materyal türü açısından ilginç değişimler olduğu da muhtemeldir (Yabancı postalarla... 1888; Avrupa'da... 1891; Memalik-i Mahrusa... 1901: 1-95) (Bakınız *Belge-5* ve *Belge-6*).

1901'de yapılan düzenlemede oldukça ayrıntılı bir çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Çünkü Osmanlı devletine girişi yasaklanan kitap ve risaleler, dil, kitap adı, yazar adı ve basım yeri ile ilgili bilgiler ayrı ayrı bölümler altında verilmiştir. Yasaklanan eserler Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rumca ve Sırpça olarak sınıflandırılmış, Türkçe karşılıklarıyla listelenmiştir. 95 sayfadan meydana gelen bu listede, genellikle Osmanlı devletinin tarih ve coğrafyası²¹ ile ilgili olarak hazırlanmış hemen tüm eser

21 Genel tarih, *Genel Osmanlı Tarihi*, diğer ülkelerin tarihi ile ilgili kitaplar, çeşitli bölge, ülke ve şehirlere ait atlas kitapları, Osmanlı devletine bağlı veya daha önce bağlı olan ülke ve bölgelerle ilgili tarih, gezi ve günce kitapları, roman ve hikayeler. Örneğin, Ernest Laviste'in *Historie Générale*, Rendu'nun *Historie Générale*, Roland'ın *Historie Générale*, Duruy'un *Historie Générale*, Myers'in *General History*, Bernard'ın *Turquie*, Joseph von Hammer-Pungstall'ın *Historie de l'Empire Ottoman*, La Jonquière'in *Historie de l'Empire Ottoman*, Furet'nin, *Historie de l'Empire Ottoman*, A. de Amicis'in *Historie de Turquie*, P. Varbe'nin *Historie de l'Empire Ottoman*, Th. Lavallée'nin *Histo-*

yasaklanmış olarak görünmektedir. Bunların yanı sıra sosyoloji, felsefe, mantık, halk bilim, antropoloji, siyaset, teoloji, linguistik gibi alanlarda hazırlanmış genel ve/veya özel eserler de yasaklanmıştır. Bu çalışma ile Osmanlı devletinde sosyal bilimler ve edebiyat alanındaki hemen tüm çalışmalar yasaklanmış, bu alanlardaki bilgi üretimi ve aktarımı yaklaşık on yıllık bir durgunluk sürecine girmiştir.

1.3. 1908-1918 Dönemi

1908 yılı Osmanlı devleti için önemli dönüm noktalarının yaşandığı, siyasal yaşamın ve dünya görüşünün farklılaştığı bir sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Dönem aynı zamanda II. Abdülhamit döneminin siyasi baskısı ve Batı dünyasının Osmanlı devleti ve diğer Doğu toplumları için uygulamaya çalıştığı planların etkisiyle devletin hukuki, idari, siyasi, bilimsel ve kültürel anlamda değişim geçirdiği bir zaman diliminin de başlangıcıdır. Bu dönem, II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı devletinde siyasal tarih yanında eğitim-öğretim-kültür tarihi yönünden de dikkat çekici gelişmeleri beraberinde getirmiştir. II. Meşrutiyet aynı zamanda XVIII. yüzyılda belki de III. Ahmet ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın ön ayak oldukları ve hedefledikleri toplumsal dönüşüm ve iyileştirme çabalarının da son halkasını oluşturmaktadır. Ayrıca dönem hem kütüphanenin amacı ve içeriği hem de kütüphaneler gibi halkın belirli bir doğrultuda bilgilendirilmesine yardımcı

---

rie de Turquie, Lamartine'in *Historie de Turquie*, Delegarde'nin *Historie de l'Islamisme et de l'Empire Ottoman*, Hallwald'in *Die Heutige Türkei*, Trifon Ongilidis'in (Evangelidis) *Tarih-i Devlet-i Osmaniye - Istoria Ottomanikus Aytokratorius*, Evariste Bavoux'nun *Algérie*, L.A. Sedillot'nun *Historie de Arabes*, Buchon'un *La Morée*, Voltaire'in *Historie de Russie*, Dick de Lonlay'nın *Bulgarie*, A. de Amicis'in *Historie de France*, Xavier Marmier'nin *Historie de la Grèce*, Leopold von Rankes'in *Serbien und die Türkei*, A. Brunialdi'nin *Algeria Tunisia et Tripolitana*, J. Hellert'in *Nouvel Atlas de l'Empire Ottoman*, Henri Kiepert'in *Carte des Provinces Asiatiques de l'Empire Ottoman*, Gaston'un *Constantinople*, Gillius'un *Constantinople*, L'abbée Pierre'in, *Constantinople, Jérusalem et Rome*, Ganthier'nin *Constantinople*, René Vigier'nin *Un Parisien à Constantinople*, A. de Amicis'in *Constantinople*, Baptiste Poujoulat'nın *Historie de Constantinople*, M. de Blovitz'in *Une course à Constantinople*, Wods Reisehaud-Bücher'in *Führer durch Konstantinopel*, O. Leonhardi'nin *Konstantinopel und umgebund*, G. A. Olivier'nin *Voyage dans de l'Empire Ottoman*, Chateaubriand'in *Voyage en Grèce*, Choviere'nin *Voyage en Orient*, Gabriel Charnes'nin *Voyage en Palestine*, Gustave Doré'nin *Aventures Baron Munchhausen*, Conder'in *Modern Traveller Abaria, Egypt, Syria, Turkey, Spain, Africa, India, Paletsine, Greece, and Persia*, Murray'in *Handbook for Travellers in Turkey in Asia*, J.J. Rousseau'nun *Contrat Social (Toplumsal Sözleşme)*, Racine'in *Bayazid*, Machiavel'in *Le Prince (Prens)*, Victor Hugo'nun *Les Misérables (Sefiller)*, *Les Orientales (Doğulular)*, Jules Verne'in *Kéran le-Tetu (İnatçı Keraban)*, Voltaire'in *Correspondes (Mektuplar)*, Montesqieu'nün *Lettres Persanes (İran Mektupları)*, Emile Zola'nın *Une Page 'amour (Bir Sayfa Aşk)*, *Le Rêve (Rüya)*, *Germinal*, Pierre Loti'nin *Aziade*, Shakespeare'in *Hamlet*; *Macbeth*, Lord Byron'ın *The Poetical Works of Lord Byron (Lord Byron'ın Şiir Çalışmaları)*, Namık Kemal'in *Vatan ve Silistre; Cezmi; Celaleddin Harzemşah*, Aldülhak Hamit'in *Makber; İkli Kız; Sahrâ; Nazife*, Ahmet Mithat Efendi'nin *Dağarcık; Süleyman Musuli; Hüseyin Fellah*, Ahmet Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, Şinasi'nin *Tercüme-i Telemak; Ahval-i Alim; Facialı Tiyatro*, Ziya Paşa'nın *Endülüüs Tarihi; Terkiib-i Bend ve Tercih-i Bend*, Şemseddin Sami'nin *Leyla ile Mecnun*.

kurumların oluşturulmasında öncülük eden girişimlere sahne olmuştur. Bilindiği gibi bu dönemin en önemli siyasi aktörü, 1918'e kadar etkisini sürdüren ve ulusal bilincin ön plana çıkarılmak isteyen *İttihat ve Terakki Cemiyeti'*dir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime gelmesinden az sonra kütüphaneler ile ilgili önemli bir çalışma yapılmıştır. 1909'da Mısır Meclis-i Nuzzar Katib-i Sanisi Ahmet Zeki Bey tarafından İstanbul'da padişahlar ve diğer hayırsever kişiler tarafından bilim ve kültürün öğrenilip araştırılması amacıyla kurulmuş olan kütüphaneler ile ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporun ilk bölümünde kütüphanelerin ve kitapların fiziksel yetersizliklerine, kaynaklara erişimdeki zorluklarına, araştırma sırasında karşılaşılan sorunlara ve bunların düzeltilmesi için gereken önerilere değinmiştir. Raporun ikinci bölümünde İstanbul'da bulunan kütüphanelerin birbirlerinden uzak olmaları nedeniyle aranılan kaynaklara erişilememesi veya erişim uzun zaman aldığından bahsedilmektedir. Ayrıca kütüphanelerde daha önceki kayıtlarda var olan kitapların kayıp olduğu ve halen de kaybolmaya (çalınmaya) devam ettiğine değinilmektedir. Rapora göre çeşitli kütüphanelerdeki birçok kitap nem, havasızlık, toz ve çeşitli böceklerin etkisiyle bozulmuş ve çürümüştür.

Ahmet Zeki Bey'in dönemin sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa (1909)'ya sunduğu bu raporda, bir *Kütübhane-i Osmani* kurulması ve diğer kütüphanelerde bulunan eserlerin hem çürümekten kurtarılması hem de erişiminin kolaylaştırılması amacıyla burada toplanması önerilmiştir. Bu yapıdaki bir kütüphanenin bir halk kütüphanesinden çok dönemin siyasi yapısı ile de yakından ilgili olarak milli kütüphane niteliği taşıması planlanmıştır. Kütüphane aynı zamanda bir derleme kütüphanesi olarak da kullanılacaktır. Çünkü raporun 87. maddesinde devlet tarafından basılan eserlerden beş nüshanın bu kütüphaneye gönderilmesi de önerilmiştir (Ahmed Zeki, 1901: 4-25). Türk siyasi yaşamının gerçek anlamda ilk siyasi partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti toplumsal, kültürel ve ekonomik alandaki çalışmalarını hem parti programlarında hem de genel kurullarında dile getirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öncülüğünde gerçekleştirilen girişimler, cemiyetin siyasi propagandası içerisinde de yer almakta, ulusal kültür ve eğitim konusundaki görüşlerini temsil etmektedir. İttihat ve Terakki'nin, milli ekonomi, milli eğitim ve milli kültür gibi hedefleri arasında okullar açmak, kütüphaneler, müzeler kurmak, sinema ve tiyatro faaliyetleri düzenlemek ve daha sonraki dönemlerde halkın bilinçlenmesi ve ulusal benliğine kavuşturulması için çalışmalar yapmak yer almaktadır. Cemiyetin toplumsal ve kültürel alandaki çalışmaları milliyetçilik-batıcılık çizgisindedir. Bunların başında; –Darülfünun'un yani üniversitenin özerk bir yapıya

kavuşturulması–, -toplumun iki temel unsurunu oluşturan din ve devlet işlerinin ayrılarak laik bir yönetim tarzına doğru geçiş yapılması ve bununla ilgili olarak yalnızca toplumun din işleriyle ilgilenecek Darü'l-Hikmet-i İslamiye adlı bir kurumun oluşturulması -kadın sorununun bir kültür sorunu olarak ele alınıp çözümlenmesi- Milli Kütüphane, Milli Hazine-i Evrak (Milli Arşiv), Milli Musiki, Milli Filmcilik, Milli Coğrafya Cemiyeti ve turizm ile ilgili çeşitli kurumların kurulması- gelmektedir (Tunaya 1998: 66). Cemiyet bu konulardaki temel görüşlerini Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi'nde²² açıklamıştır. Nizamnamede partinin kuruluş sebepleri ve amacı; (Cemiyetin esbab-ı teşekkülü ve maksadı) adlı başlık altındaki 3. maddede şu şekilde belirtilmiştir:

“Cemiyetin vazifesi idare-i hazıra-i hükümeti hukuk-ı insaniyenin muhafızı ve terakkیات-ı medeniyyenin menbaı olan usul-ı meşverete iade ve muhafaza-i hüsn-ü ahlaka, maarif-i umumiyetin terakkisine, alelumum insaniyet ve medeniyete hizmet etmek gibi umur-ı nafiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayrı icraya mani olanlara ve cemiyeti her guna tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı nazariyle bakılacaktır.” (Tunaya 1998, c.1.: 70).

Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909'da hazırlanmış ve basılmış olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi'nde kulüpler başlığı altındaki 30. maddede, taşradaki nahiye ve kazalarda partiye ait kulüplerin kurulacağı belirtilmektedir. Bu kulüpler, partiye üye olan veya olmak isteyen tüm Osmanlı vatandaşlarının iletişim mekanı olarak düşünülmüştür. Bu kulüplerde çeşitli yayınların da olduğu aynı başlık altındaki 32. maddede şu açıklama ile anlaşılmaktadır. “Kulüpler, bir müdür, bir müdir-i sani, bir katip, *bir hafız-ı kütüb* ve iki azadan mürekkep bir heyet tarafından idare olunur...”. 33. maddede “Her kulüp, evvela; cemiyetin nizamname ve programı dairesinde kendi uhdesinde terettüb edecek vezaif ve muamelatı ifa eyleyecek, saniyen; Payitaht ile vilayatta intişar eden gazete ve risalelerden ve meşahir-i ubeda ve müellifinin asar-ı edebiyeye ve ahlakıyye lugaviyeleriyle eski ve yeni müellifattan şayan-ı istifade olanlarını ve memalik-i Osmaniye haritalarını celb ve münderecatından umum efrad-ı cemiyetin istifadelerini teshil edecek...” ifadeleri yer almaktadır (Tunaya 1998, c.1.: 104). Cemiyet nizamnamesinin bu maddeleri ulusal bilinç ve kültürün yaygınlaştırılması için her türlü çabanın gösterileceğini öngörmektedir. Kulüplerde yer alacak kütüphane ya da okuma odalarında yer verilecek kaynaklardan mümkün olduğunca kişinin faydalanarak ülke ve dünya gerçeklerinden haberdar olmaları sağlanacaktır.

22 Belgenin tam transkripsiyon metni için bkz. Tunaya, *age*, c.1., 1998, ss. 70-75.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 yılında yapılan genel kongresinde kabul edilen siyasi programın 39. maddesinde de cemiyetin kitap ve kütüphanelerin milli kültür üzerindeki etkisi tekrar dile getirilmiştir. Burada "Milli hayat-ı irfanımıza selim bir inkişaf vermek üzere bir Encümen-i Daniş teşkili ve mekatipte tedris edilmek üzere elsin-i muhtelif üzerine kitaplar telif edecek bir heyet tayini ve mühim ve nafi asar-ı ecnebiyenin lisanımıza nakli için bir tercüme encümeninin, bilumum kütüphanelerin imar ve idame-i intizamları ve payitahtta mükemmel bir kütüphane-i milli tesisi teklif olunacaktır." (Osmanlı... 1917: 5, 8; Soysal 1981: 1117)²³ 1917 yılında ise 1913'teki kongrede bildirilmeyen 4. madde hükümetin faaliyete geçirmesi için tekrar gündeme getirilmiştir. Bunlardan biri de "Milli Müze, Etnografi (Kavmiyet) Müzesi, Milli Hazine-i Evrak, Milli Kütüphane-i vesaik ve Milli Asar-ı Atika ve Muhafaza-i Abidat müesseselerini teşkil ve idare etmek ve kıymet-i milliye ve tarihiyesi olan kütüp, asar ve masnuatın harice ihracını meneylemek üzere bir "Asar-ı Milliye Müdiriyyet-i Umumiyesi" teşkilinin hükümete teklif edilmesi" maddesi de yer almaktadır (Osmanlı... 1917: 10-11; Tunaya 1998, c.1.: 157). Bu maddede yer alan, değerli kitapların ve eserlerin yurt dışına çıkarılmaması için alınacak önlemler II. Abdülhamit dönemindeki yasaklama ile de örtüşmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle 1913'ten sonra devlet yönetiminde tek siyasi güç olmuş, bu süreç 1918'e kadar devam etmiştir. Ancak tek siyasi güç olması başka siyasi partilerin olmaması anlamına gelmemelidir. 1908'den 1914 yılına kadar Osmanlı devletinde birçok siyasi parti kurulmuş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif bir tavır sergilemiştir. Ancak hiçbir zaman İttihat ve Terakki kadar örgütlü ve sistemli olamamışlardır, bu durum da İttihat ve Terakki'nin tek siyasi unsur olmasına yardımcı olmuştur. Sözü edilen siyasi partilerin de hazırlamış oldukları siyasi (parti) programları ve iç yönetmelikleri (nizamname) vardır. Bu belgelerde partiler siyasi, toplumsal, kültürel, eğitimsel, hukuki ve sosyal hedeflerini açıklamakta ve amaçlarını dile getirmektedirler. İçinde bulunulan siyasi ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle birçok parti; yalnızca siyasi ve toplumsal sorunlara yönelmiş, bu nedenle de eğitim ve kültürel alanın birer parçası olan kütüphaneler, müzeler ve diğer sanatsal faaliyetlere ilişkin görüşlere yer vermemişlerdir. Ancak *Hürriyet ve İtilaf* ve *Teaviün-i İctimai Cemiyeti* söz konusu faaliyetlerini program ve / veya nizamnamelerinde açıklamışlardır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 1912'de kabul edilen programında kütüphaneler

²³ Tanık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918* adlı eserinde bu maddenin yer aldığı kongrenin 1913'te düzenlendiği belirtilmektedir. Bakınız. s.140-145. Ayrıca bakınız, madde 43-44.

kurulacağı şu ifadelerle belirtilmiştir; “Milletin alelumum seviye-i marifet ve terbiyesinin ilası için şühur ve kasabatta kütüphaneler, kıraat salonları terbiyevi ve sınai dersler, konferanslar, müzeler velhasıl fünun, edebiyat ve sanayi hadim müesseselerin küşadı ve idaresine Fırkamız bezli mesai edecektir. Bunların kısmen hükümet, kısmen idare-i mahalliye ve kısmen cemiyat ve efrad marifetiyle vücuda getirilmesi için muavenet-i ciddiye ifası Fırkamızın vezaifindedir.” (Tunaya 1998, c.1.: 321; Hürriyet... 1912: 17).

Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti de kütüphaneler açısından dolaylı olsa da Osmanlı devletinde bilginin halka aktarılması için nizamnamesinde farklı konulara yer vermiştir. Bu bağlamda başta İstanbul olmak üzere çeşitli vilayetlerde konferanslar verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra eğitim, sosyoloji, ekonomi gibi bilim alanlarında fen bilimleri ve buluşlarla ilgili kolay anlaşılabilir dille kitaplar yazılıp basılacaktır. Edebiyat, tiyatro, tarih ve roman gibi eserlerin yazdırılması için yarışmalar düzenlenecektir. Osmanlı devletinin hemen her bölgesine bilimsel çalışma yapmak üzere gruplar gönderilecek ve buralarla ilgili coğrafya ve tarih konularında kitaplar yazılacaktır (Tunaya 1998, c.1.: 421).

1908’de kurulmuş olan *Nesli Cedit Kulübü*, bir siyasi partiden çok bir dernek biçiminde siyasi yaşantısını sürdürmüştür. Nesli Cedit Kulübü’nün siyasal görüşü doğrultusunda genel bir kütüphane kurma girişimi yoktur. Kulüp kendi bünyesinde ve İstanbul’da bulunan merkezinde kurulmuş olan kütüphanesinden nizamnamesinin 4. ve 12. maddelerinde bahsetmektedir. Bu maddelerde, “Kulüp nıkat-ı esasîyesini temin için mesleğine muvafık her türlü asar ve müellifattan bir kütüphane teşkil edeceği gibi risali ve ceraid-i lazime bulunduracak, konferanslar ve seyahatler tertip ve müellifat-ı ecnebiyeden icap edenleri tercüme ve neşreder.” 12. maddede ise; “Kulübün maaşlı bir idare memuru olup kütüphanenin hüsn-ü muhafazası ve heyet-i idarenin tahmil edeceği vezaif-i tahririye ve saire ile mükelleftir.” ifadeleri yer almaktadır (Tunaya 1998, c.1.: 428-429). Böylelikle uzun bir aradan sonra Osmanlı toplumsal düzeni bünyesinde çeşitli konu ve dillerde yayınlanmış kitap ve süreli yayınların bulunduğu dernek kütüphaneleri tekrar ortaya çıkmıştır.

1911’de kurulan Teavün-ü İctimai Cemiyeti de kuruluş amacı ile paralel olarak kütüphane olgusuna önem vermiştir. Bu derneğin kuruluş amacı şu şekilde ifade edilmiştir; *Memleketin maarifine hizmet etmek isteyen efrad-ı memlekete bir mahal-i içtimaî temini, Garb medeniyetinin esasat-ı ilmiye ve içtimaiyesi hakkında ufak konferanslar musahabeler itası, bu konferans ve musahabelerin neşri ve tabı, en mühim mesail-i içtimaiye ve siyasiye ve iktisadiye hakkında ufak risaleler telif ve tabı, alelumum teşebbüsat-ı ilmiyeye müzaheret ve memlekette tamim-i maarifi*

teshil edecek vesaiti taharri, zaman zaman içtimaat-ı ilmiye ve akdiyle ihtiyacat-ı milliyeyi müzakere. Cemiyetin programında ise; cemiyete üye olan herkesin cemiyet kütüphanesinden ücretsiz yararlanacağı, kütüphane tarafından basılacak kitapların üyelere indirimli satılacağı ve cemiyetin her sene belli miktarda ve konularda kitap bastıracağı belirtilmektedir. Teavün-ü İçtimai Cemiyeti'nin programında kütüphane ve gazete odası için ayrı bölümler düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Kütüphanede, Türkçe ve Fransızca son çıkmış eserler yer alacaktır, üyeler evlerine de ödünç kitap alabileceklerdir. Bunun yanı sıra cemiyet yayımladığı eserlerden birer nüshayı Meclis-i Ayan Kütüphanesi, Meclis-i Mebusan Kütüphanesi, Beyazıt Kütüphanesi, Esat Efendi Kütüphanesi, Darülfünun Kütüphanesi, Darümuallimin Kütüphanesi, Darümuallimat Kütüphanesi, Mezun-ı Mülkiye Kütüphanesi, Mekteb-i Mülkiye Kütüphanesi, Kadıköy İttihat ve Terakki Kütüphanesi ve Kadıköy Kadınlar Kulübü Kütüphanesi'ne verecektir (Tunaya 1998, c.1.: 447, 449, 450, 456, 457; Keseroğlu, 1989: 8-9).

Kütüphane konusuna yer veren bir diğer siyasi parti ise daha önce feshedilen İttihat ve Terakki Cemiyeti yerine kurulan *Teceddüd Fırkası*'dır. Bu fırkanın siyasi programının Siyaset-i Maarif adlı bölümündeki 122. maddede "İstanbul'da mükemmel bir kütüphane-i milli tesisine çalışılacaktır." ifadesi yer almaktadır. Ayrıca milli kültürün korunması amacıyla 123. maddede "Kıymet-i milliye ve tarihiyesi olan kütüp ve asar mesnuatın harice kaçırılmasına müsaade edilmeyerek müzeler namına mübayaası iltizam olunacaktır." denilmektedir (Tunaya 1998, c.2.: 130-131).

1918'de kurulan *Ahali İktisat Fırkası* da bu konuya gerekli ilgiyi göstermiş ve programında yer vermiştir. Parti programında Maarif bölümü altında yer alan 72. madde eğitime de verilen önemi göstermekte "Ulum ve fünün-ı müdevvenenin tetkik, telif, tercüme ve neşri için encümenler, bilhassa Memalik-i Osmaniye'nin coğrafya, jeoloji, etnografya, tarih-i tabii, ve tarih tetkikatiyle meşgul akademiler, cemiyetler, teşkil olunacak ve bunlara mümkün mertebe müzaheret deriğ edilmeyerek muntazam ilmi telifat ve haritalar elde edilmesine ve memlekette tetkikat ve ilim hevesinin tezayüdüne ezher cihet çalışacaktır" ifadesiyle desteklemektedir. 73. maddede "Memlekette milli kütüphane-i milli irfanının teşkiline, edebiyat, musiki, resim gibi sanayi-i nefise terakkisine ait teşkilat ve kavain teklif olunacak ve asar-ı nafia daima himaye edilecektir." ifadesi vardır (Tunaya 1998, c.2.: 185).

Soyсал'ın da belirttiği gibi (1998, c.1.: 36) İttihat ve Terakki Cemiyeti "gerek kütüphane hizmetini milli irfanı geliştirici bir araç gibi algılayıp bunu bir milli kütüphane kurarak simgeleştirmek isteyen siyasi program gerekse

bu hizmeti telkin, idame ve idaresi devlete özgü bir kamu görevi olarak” duyurmuştur. Başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere diğer siyasi partilerin programlarında yer alan milli kütüphane kurma planları kurumsal bir yapıda olmasa da Anadolu’da Çorum, İzmir, Eskişehir, Diyarbakır, Konya, Kayseri, Niğde, Aksaray, Erzincan, Trabzon, Sinop ve Bursa gibi kentlerde²⁴ *milli kütüphaneler* kurulmuştur. Bu kütüphanelerin kurulmasında ideolojinin yanı sıra -ancak onunla bağlantılı olarak- gençlerin araştırma ve okumadan uzak kaldıkları, bu nedenle ülkenin yeteri kadar bu gençlerden yararlanamadığı ve bu gençlerin her geçen gün sayılarının arttığı görüşleri ön plana çıkmaktadır.²⁵ 1915’te hazırlanan bir tezkire ile Kastamonu, Trabzon, Hicaz vilayetleri ile Kale-i Sultaniye (Çanakkale) ve Urfa livalarına umumi kütüphane kurulması için 1915 yılı bütçesine ek ödenek konulması istenmiştir (Kastamonu.... 1915). 1912-1918 yılları arasında kurulan milli kütüphanelerin tümü, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin taşra örgütü ve belediyeler tarafından kurulmakta ve işletilmektedir. Bu nedenle kütüphane dermesi de ister istemez iktidardaki partinin bakış açısına yönelik olarak oluşturulmaktaydı. Kütüphanelerin kurulmasında halkın araştırma ve okumaya olan ilgisinin artırılması, milli bilincin yaygınlaştırılması, Avrupa ülkelerindeki bilimsel ve kültürel seviyeye erişilmesi, gençlerin daha iyi yetişmesi, milli değerlerin korunarak yeni nesillere aktarılması amaçlanmaktadır. Ancak kütüphanelerin dermeleri bu amaçların tümünü yerine getirmede niteliksel ve niceliksel yönlerden yetersiz kalmaktadır. Kütüphanelerde genellikle süreli yayınlar yer almakta, siyaset, kültür, ekonomi, sanat, edebiyat gibi konularda büyük eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksiklikler büyük oranda 1879-1908 yılları arasında devam eden sansür ve yasaklamalardan kaynaklanmaktadır. Daha önce kurulmuş olan kütüphanelerde ise; dermedeki eserlerin ait olduğu konular genelde nakli bilimlerle ilgilidir (Hamit Zübeyr 1925: 25).

1908’de Türkiye’de kütüphaneler ve kütüphanecilik açısından bir ilk daha gerçekleştirilmiştir. 1908-1920 yılları arasından Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan bünyesinde bir kütüphane kurulması girişiminde bulunulmuştur. Bu dönem daha önce de belirtildiği gibi zor ve sıkıntılı geçmiştir. Buna rağmen Mebusan ve Ayan meclisleri kendi gereksinimlerini karşılamak açısından önemli olan kütüphanelerini kurmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardır.

24 Bu kentlerden Erzincan, Çorum, Niğde, Aksaray ve Trabzon’daki milli kütüphaneler Cumhuriyet’in ilanından sonra kurulmuşlardır.

25 Ayrıca bakınız, “Milli Kütüphane”, *Konya Türk Sözü Gazetesi*, 19 Ramazan 1335 (9 Temmuz 1917), s. 1.; *Tanin Gazetesi*’nin 6 ve 14 Temmuz 1333 (1915) tarihli sayılarında Eskişehir ve Konya’da kurulan milli kütüphaneler ile ilgili makaleler.; “Milli Kütüphane”, Transkribe eden ve sadeleştiren: Hakan Anameriç, *Osmanlıca Belgelerde Kütüphaneciliğimiz*, Ankara, 2007, s. 180.

1911-1913 yılları arasında Trablusgarb, I. ve II. Balkan savaşları, 1914-1918 yılları arasında Avrupa'nın büyük bölümünü etkileyen I. Dünya Savaşı sırasında, diğer konulara göre daha az öncelikli olan kütüphaneler, her şeye rağmen ilgi görmüş ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bunların en önemlileri İzmir, Eskişehir, Konya ve Diyarbakır'da açılan *umumi ve milli kütüphaneler*dir. Büyük bir savaşın yaşandığı ve savaş sırasındaki gereksinimler göz önüne alındığında bu kurumların oluşturulması verilen gösterilen özveriyi ifade etmektedir. Ancak bu kurumların I. Dünya Savaşı sırasında propaganda amaçlı da kullanıldığı da unutulmamalıdır. Hatta bu dönem içerisinde, birçok yerel ve tanınmış gazetede –özellikle *Tanin*, *Türk Yurdu* ve *Türk Sözü* gazetelerinde– *kütüphane*, *milli kütüphane*, *umumi kütüphane* başlıklarıyla birçok makale yayımlanmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul ve diğer kentlerde açılan ve doğrudan kamu kuruluşu olarak meydana getirilen kütüphanelerle birlikte bazı dikkat çekici örnekler de rastlamak mümkündür. Bunlar arasında dışlanmış gruplar olarak da adlandırılan sınıf içerisinde yer alan mahkumlar ve tutuklular için kurulan kütüphaneler bulunmaktadır. Mahkum ve tutuklular için tutuldukları hapishanelerde zamanlarını verimli geçirmelerine yönelik olarak yapılan bu girişim, özellikle savaş döneminde uygulanması açısından önemlidir. Bu girişimde hapishanede bulunan mahkumların da taleplerinin olduğu 26 Cemaziyülevvel 1333 / 29 Mart 1331 (11 Nisan 1915) tarihli belgede yer alan kitap listelerinden anlaşılabilir. Belgede *Hapishane-i Umumi*'de (İstanbul) mahkum ve tutukluların faydalanmaları amacıyla kurulan ve hizmete açılan kütüphanenin içerdiği kitapların bir listesinin Hapishaneler Müdüriyeti'ne gönderildiği belirtilmektedir. Kitap listesi incelendiğinde kimyadan ilahiyata, romandan okuma (kıraat-alfabe) kitaplarına kadar geniş bir konu ve tür çeşitliliği göze çarpmaktadır. Söz konusu kitapların tümünün çeşitli meslek gruplarından kişiler, bazı yayın evleri (matbaalar) ve Maarif Vekaleti tarafından kütüphaneye hediye edildiği de görülmektedir. Bu noktadan hareketle, aslında kitapların herhangi bir seçime veya sınıflandırmaya tabi tutulmadığı, gelen hediye kitapların karışık bir biçimde listelendiği ve büyük çoğunluğunun Türkçe eserler olduğu dikkati çekmektedir (Hapishane-i... 1915). Kütüphaneyi diğerlerinden ayıran en temel özellik, toplumun çeşitli kesimlerine verilen bu hizmetin dışlanmış olan mahkum ve tutuklular için de faydalı olabileceğinin düşünülerek hapishane bünyesinde açılmış olmasıdır. Günümüzde de yaygınlıkla görülen bu uygulamanın, devletin zor ekonomik, siyasi ve sosyal şartlar altında uygulamaya konulmasını sağlaması ayrıca üzerinde durulması ve incelenmesi gereken bir gelişmedir (Bakınız *Belge-8*).

1.4. 1919-1922 Dönemi

1911-1922 yılları arası Osmanlı devleti ve Türk halkı için büyük sıkıntıların çekildiği, zorlukların yaşandığı, ekonomik ve sosyal çıkmazların arttığı bir dönemi ifade etmektedir. 12 yıllık bir savaş döneminden sonra, yeni bir devlet ve toplum düzeninin planlandığı ve bunun gerçekleştirilmesi için çalışmalara başlanmış, bu süreç 1946 yılına yani çok partili siyasi yaşama kadar devam etmiştir.

1914-1918 yılları arasında devam eden I. Dünya Savaşı'nda iktidarda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, milliyetçi-reformcu yaklaşımıyla, her alanda olduğu gibi eğitim-öğretim-kültür alanında da girişimlerde bulunmuş, savaşın en şiddetli anlarında bile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde okuma odaları, kiraathaneler ve kütüphaneler açılmış, bu kurumlar birer propaganda amacı ile de kullanılmışsa da, daha sonraki dönemlerde yine aynı amaçlarla kullanılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Almanların Türkiye'nin hemen her yerinde halk kütüphanesi (umumi kütüphane) ve okuma salonları açtığı bilinmektedir. Bu yerlerin kurulmasındaki temel amaç, Türk halkı arasında milli bilinci daha kolay yaymak ve tamamlamak; daha da açığı birer propaganda aracı yapmaktadır (A. Fuad 1924: 452).

1919 yılıyla başlayan yeni dönem ile birlikte, daha önce İttihat ve Terakki tarafından belirlenen toplumsal bilinç doktrinini uygulanmaya devam etmiş, kütüphaneler de bu uygulamanın birer parçası olmuştur. 1912'de İzmir Milli Kütüphane ile başlayan bu süreç, 1927'de Trabzon Milli Kütüphane'si ile büyük bir hız kazanmıştır. 1910'lu yıllarda bağımsız kütüphane binalarının kurulması dışında eskiden, medrese, cami, tekke gibi kurumların kütüphanelere dönüştürülmesi de kütüphaneler açısından önemli bir gelişme olmuştur. Bu girişimler Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür.

1919-1922 döneminde kütüphane ve kütüphanecilik açısından diğer dönemlere göre daha az gelişme yaşanmıştır. Bu dönem, Türk halkının özgürlüğü için yoğun siyasi ve askeri hazırlıklar yaptığı ve uygulamaya konduğu bir dönemdir. Bu yoğun hazırlıklara rağmen iki önemli gelişme, kütüphanecilik açısından ciddi birer örnek olarak nitelendirilebilir. İlki, 1920'de 23 Nisan 1920'de Yeni Türkiye'nin Meclisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıdır. TBMM'nin açılması ile birlikte 1910'da Çırağan Sarayı'nda başlayan Meclis Kütüphanesi hizmetleri 10 yıl aradan sonra tekrar başlamıştır.

I. TBMM'nin açılmasından beş ay sonra 25 Eylül 1920'de, dönemin Aydın milletvekili Dr. Mazhar Bey (Germen) tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi bünyesinde bir kütüphane kurulması ve bu kütüphanenin kurulması

amacıyla bütçeden ödenek ayrılması için bir öneri²⁶ sunulmuştur. Mazhar Bey tarafından verilen önerge, meclis kurulunda görüşülerek 29 Eylül 1920'de kabul edilmiş ve bir *Kütüphane Encümeni* kurulması karar bağlanmıştır (Türkiye Büyük... 1971: 1; Türkiye Büyük... 2004: 4). Bu önerge, yeni Meclis Kütüphanesi'nin kurulması için gerçekleştirilen ilk resmi girişimdir. Böylelikle TBMM bünyesine *Meclis-i Mebusan Kütüphanesi* adı altında bir kütüphane kurulmuştur.

29 Eylül 1920'de oluşturulması kararlaştırılan kütüphane encümeninin, üç milletvekili ve iki idari memurdan oluşturulması uygun görülmüştür. I. TBMM'deki ilk kütüphane encümeninde, öneriyi veren Aydın milletvekili Dr. Mazhar Bey (Germen), Canik (Samsun) milletvekili Ahmet Hamdi Bey (Yalman), Trabzon milletvekili Hüsrev Bey (Gerede) ve kütüphane memuru olarak Nebil Bey (Emirbuharioğlu) olmak üzere dört kişi görev almıştır. 29 Eylül 1920'de kurularak görevine başlayan ilk kütüphane encümeni, 1923'e kadar görevini sürdürmüştür. Kurulması kararlaştırılan Kütüphane Encümeni, I. TBMM bünyesinde kurulan 23²⁷ encümenden birini oluşturmaktadır.

Sonuç

Türkiye'de (Anadolu'da) kütüphaneler, yaklaşık 1000 yıldır varlıklarını sürdürmektedir. Kütüphaneler bu uzun tarihleri ile belki de birçok kurumdan daha eski bir geçmişe sahiptir. Kütüphaneler Anadolu topraklarında bazı dönemlerde büyük ilgi görürken, bazı dönemlerde de ise arka plana itilmiştir. Bu durum kütüphanelerin birer toplumsal kurum olmalarına paralel olarak içinde bulunulan ekonomik, siyasi, kültürel, bilimsel ve sosyal olgularla yakından ilgili olmuştur. Ülkemizde kütüphane tarihi çeşitli yönleri ile ele alındığında kütüphanelerin temel görevlerinin bilgi kaynaklarının korunması olduğu görülmektedir. Büyük çoğunluğu vakıf kurumu olarak kurulan kütüphaneler, uzun yıllar ortak bir yasal düzenleme ve denetleme kurumuna sahip olmamışlar ve çeşitli yapılar içerisinde ve / veya ayrı olarak kurulmuşlardır. Dolayısıyla kütüphaneler XVIII. yüzyılın ortalarına kadar da standart bir sınıflama ve bibliyografik denetim mekanizmasına dahil olamamışlardır. Türk kütüphanelerinde

26 Öneri metni için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, c.4., Ankara, TBMM, s. 342. Kütüphane Encümeni için bkz. aynı cilt s. 368.

27 I. T.B.M.M. bünyesinde 23 Nisan 1920 - 18 Ekim 1920 yılları arasında Adliye, Dahiliye, Defter-i Hakani, Divan-ı Haysiyet, Hariciye, İktisad, İrşad, İstida, Kanun-ı Esasi, Kavanin-i Maliye, Kütüphane, Layiha, Maarif, Memurin Muhakematı Tetkik, Müdafaa-i Milliye, Murakabe Muvazene-i Maliye, Nafia, Nizamname-i Dahili, Orman ve Maadin, Posta ve Telgraf, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye, Şeriye ve Evkaf ve Tetkik-i Mezabıt Encümenleri görev yapmıştır.

gerçekleştirilen ilk sınıflama çalışmalarının ardında bilgi kaynaklarının hizmete sunulması için bibliyografik denetiminin yapılması değil, yine geleneksel Türk kütüphaneciliğinin dolayısıyla da bilimsel bakış açısının özelliği olan bilgi kaynaklarının korunması anlayışı ön plana çıkmıştır. Çeşitli konularda bilgiye talep olmaması nedeniyle de değerli bilgi kaynakları kullanılmadan çeşitli olumsuzluklar nedeniyle zayı olmuştur. Hatta, XIX. yüzyılın başlarında Türkiye'ye girmeye başlayan Batı kaynaklı siyasi, kültürel ve ekonomik yapıtların kötü etkileri olduğu gerekçesiyle büyük çoğunluğunun yurda girişi çeşitli kereler yasaklanmıştır. Özellikle sosyal bilimler alanında üretilmiş olan bu bilgi kaynaklarının yasaklanması, ister istemez fen ve uygulamalı bilimler alanındaki kaynakların kütüphanelere girmesine olanak tanımıştır. Bu noktada, dönemin siyasi gücünün toplumun faydalanması amacıyla yönelik olarak Batı kaynaklı siyasi, kültürel ve bilimsel gelişmelerin alınmasında, seçici ve kısıtlayıcı olduğu sonucuna varılmaktadır. Üretilen bilginin denetlenmesi de bu çaba etrafında yoğunlaşmıştır. İlk düzenli kataloglama ve bibliyografik denetim çalışmaları XVIII. yüzyılın başlarında yapılmaya çalışılmış ancak ciddi bir sonuç alınamamıştır. Diğer önemli girişim ise XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başlamış ve özellikle *Devr-i Hamidi Fihristleri* (1884-1898) adı ile bilinen kataloglar ortaya çıkmıştır. Bu kataloglar ile birlikte hem sınıflama hem de bibliyografik denetim çalışmaları devlet desteği ile ilerlemeye başlamıştır. Bu çalışmalar özellikle dönemin başkenti İstanbul'daki kütüphanelerden birçok değerli eserin yurtdışına çıkarıldığını da göstermiştir. Sözü edilen kitaplar, XIX. yüzyılın başında Batı dünyasında *Doğu Sorunu* olarak ortaya atılan ve İran, Irak, Suriye, Arabistan, Kafkaslar ve Türkiye'yi her yönden tanımak için gelen oryantalistler ve / veya Türkologlar tarafından yurt dışına götürülmüştür.²⁸

1839'daki Tanzimat Fermanı ve 1856'daki Islahat Fermanı, Osmanlı devleti bünyesindeki çeşitli etnik unsurların bir kısmının ayrıcalıklar ve bir kısmının da bağımsızlıklarını kazanmasına neden olmuştur. I. Meşrutiyet ile başlayan süreçte, devletin unsurlarını bir arada tutmak amacıyla – özellikle Balkanlar ve Orta Doğu eyaletlerinde– ortaya konulan ümmet ve ümmetçilik anlayışı, siyasi olarak işe yaramamış ve II. Meşrutiyet'ten sonra tamamen etkisini kaybetmiştir. Sözü edilen siyasi görüşe verilen destek,

28 Yazma eserlerin yurt dışına çıkarılması XVI. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bu dönemde Osmanlı devletinde elçilik, diplomatlık görevleriyle bulunan veya seyyahlık yapan Ogi-er Ghiselin de Busbecq ve Antione Galland gibi birçok yabancı, çok sayıda kitabı genellikle kralları adına alarak ülkelerine göndermişler ve bunlardan kendi hatıralarında bahsetmişlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren ise kütüphanelerden Oryantalist ve Türkologlar tarafından değerli eserler yurt dışına kaçırılmıştır.

II. Abdülhamit'in uygulamaları ile ortaya konulmuştur. Eğitim-öğretim, basın-yayın ve kütüphaneler ile ilgili olarak 1908 ve sonrasında günümüzü etkileyecek önemli gelişmeler de yaşanmıştır. II. Abdülhamit döneminin bilginin toplumsallaşması konusunda ortaya koyduğu uygulamalar uzun yıllar etkisini sürdürmüş ve neredeyse geleneksel bir hale gelmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği, bilgi üretim ve aktarım sistemini oluşturan tüm bileşenlerin tamamen kontrol ve koruma (sansür) üzerine yoğunlaştığıdır. Eğitim kurumları, yayıncılar, matbaacılar, gazeteler ve diğer tüm bileşenler, sıkı bir denetim ve sansür altında tutulmuşlardır. Zaten sınırlı sayıda olan bilgiyi talep eden ve üretenler sınıfı kontrol altına alınmıştır. Toplumun diğer kesimi ise ağır ekonomik şartlar, savaşlar ve politik mücadeleler içinde kalmaktan kurtulamamıştır. Batı dünyasına bakıldığında bu durumun genelde halktan gelen bir istek olduğu ve büyük bölümünün devlet yöneticileri tarafından desteklendiği görülmektedir. Elbette bunlar kapsayıcı, geniş çaplı ve toplumsal temele oturan taleplerdir. Türk toplumunun sözü edilen dönem içerisindeki yapısı bu taleplerin gerçekleştirilmesi için yeterli ve kapsamlı değildir. Çünkü daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi geleneksel bir yönetilme tarzına ve isteğine sahiptirler. Bu dönemde kurulan ve Türkiye'nin devlet tarafından kurulan ilk kütüphanesi olan Kütüphane-i Umumi-i Osmani (Beyazıt Devlet Kütüphanesi)'de tam anlamıyla bir denetleme / koruma görevi üstlenmiştir. Bu kütüphanenin devletin o dönemki başkenti olan İstanbul'da birincil görevleri olan sıradan vatandaşlar için araştırma, eğitim, öğretim ve bilgilenme / bilgiye erişme amacıyla kullanılmış olması tartışılması gereken bir diğer konudur. Bu döneme kadar çeşitli devlet görevlilerinin, yazarların, gazetecilerin, yabancı görevlilerin ve aydınların hazırlamış oldukları raporlar ve yazılarda kütüphanelerin ne kadar kötü durumda oldukları dile getirilmiştir. Ancak bu durum küçük önlem ve düzenlemelerle geçiştirilmeye çalışılmış, çoğu uygulamaya bile konulmamıştır.

XX. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı-Türk toplumu yeni bir yönetim şekli ve siyasi rejim ile karşı karşıya kalmıştır. İktidarda ise, Osmanlı-Türk tarihinin ilk siyasi partisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, devleti padişah ile birlikte yönetme hakkına sahip olmuştur. Elbette, parlamenter sistemlerin hemen tümünde olduğu gibi sözü edilen parti de fikir ve planlarını programında açıklamıştır. Dönemin tüm siyasi partileri, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik durumlar doğrultusunda ülkenin kurtarılması ve yeniden yapılandırılması amacıyla kendi siyasi çizgileri ile iç tüzüklerini ve siyasi programlarını hazırlamışlar ve iktidar veya iktidar ortağı olduklarında hayata geçirmeyi planlamışlardır. Bu siyasi partilerden

birçoğunun siyasal yaşamı çok kısa sürmüştü ve programlarında belirttikleri faaliyetleri uygulamaya geçirmede başarılı olamamışlardır. Ancak ülkenin ve toplumun geleceği ile ilgili fikir ve planları bakımından büyük bölümü aynı görüşleri paylaşmaktadır. Özellikle, Türkcülük veya milliyetçi görüşleri devletin eğitim, sağlık, hukuk, kültür alanlarındaki tüm kurumlara yansımıştır. Bu kurumların çalıştırılmasında milli birlik ve bütünlük ilkesi ön plana çıkmakta, devlet ve toplumun laikleştirilmesi planlanmaktadır. Bu bağlamda Türk kültürünü ön plana çıkararak toplumun bu değerlerle yetiştirilmesini sağlayacak olan eğitim programları hazırlanmış ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı süresince uygulamaya konulmuştur. Başta İttihat ve Terakki Cemiyeti olmak üzere sözü edilen siyasi partilerin programlarında –siyasi görüşleri doğrultusunda– bir *milli kütüphane* kurulması planlanmıştır. Bu milli kütüphane tamamen siyasi bir bakış açısı ile gündeme getirilmiş ve önceleri devletin başkenti olan İstanbul'da kurulması düşünülmüştür. Ancak I. Dünya Savaşı'nın gidişatı ve propaganda amacı ile de Anadolu'nun çeşitli illerinde aynı adla kütüphaneler kurulmuştur. Almanların bile I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde daha çok kıraathane benzeri küçük kütüphaneler oluşturarak Türk gençlerini cepheye çekme planlarına bakıldığında, gerçek amaçları dışında kullanıldıkları oldukça açıktır.

Tüm bu girişimlere rağmen Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar olan bu süreç içerisinde bilginin toplumsallaştırılması ile ilgili gelişmeler kısır bir döngü içerisindeydi. Bu süreç, Osmanlı devletinin eğitim, kültür, ekonomi, sosyal yaşam gibi temel alanlarından önemli ölçüde etkilenmiştir. Ancak bu etki genelde olumsuz yönde olmuştur. Etkin bir bilgi üretme sistemi geliştirememiş olan Osmanlı devletine bu sistemi destekleyecek ve düzenleyecek ciddi bir girişimin gerçekleştirilmesi beklenemezdi. Teknoloji üretmeyen, çağdaş bir ekonomik sisteme sahip olmayan ve sürekli savunmada kalan bir toplum için sözü edilen sisteme gereksinim duyulmaması da normal bir durum olarak kabul edilebilir. Çünkü devleti yönetenlerin öncelikleri gelen tehditleri savuşturmak ve devletin mümkün olduğu kadar uzun yaşamasını sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmek için de sadece belirli alanlarda eğitim almış ve kamu dairelerinde çalışacak tek tip (uniform) bir zümreyi yetiştirecek eğitim-öğretim ve bilgi aktarım sisteminin oluşturulması tercih edilmiştir. Bu genel ve yüzeysel yapı içerisinde kütüphanelerin eğitim-öğretimi destekleyen ve bilgi gereksinimlerini giderebilen yapısı / görevi ön plana çıkmamış, daha çok sayıları ve kötü durumları ile gündeme gelmişlerdir. Toplumun geniş kesimlerinden de herhangi bir talep gelmemesi veya bu talebin uzun süre engellenmesi nedeniyle de bilgi kaynaklarının üretilmesi, yaygınlaştırılması,

halkın bunları kullanması için eğitilmesi, bilginin üretimi gibi sistemi oluşturan temel bileşenlerin bir araya getirilmesi mümkün olamamıştır. Bu durumun meydana gelmesinde toplumun genelinin uzun vadeli değil kısa vadeli ve pragmatik bilgi gereksinimlerinin –özellikle de manevi (dini)– fazla sorgulanmadan giderilmesi de önemli yer tutmaktadır.

Kaynaklar

- A. Fuad (1924), "Kütüphanelerde Islahat Münasebetiyle", *Mihrab*, S. 13-14, s. 449-452.
- Ahmed Zeki (1909), *Dersaadet Umumi Kütüphanelerinin Tanzim ve Tensikine Dair Sadr-ı Azam Hilmi Paşa Hazretlerine Takdim Olunan Takrir*, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Akyüz, Yahya (1991), "Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildiriler* içinde (389-401). Ankara: Milli Kütüphane.
- Anameriç, Hakan ve Fatih Rukancı (2009), "Rasadhane-i Amire'ye 1869 Yılında Alınan Bazı Araç ve Kitaplar Hakkında Belgeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 49 S.2, s. 223-244.
- Anameriç, Hakan ve Fatih Rukancı (2009), "Libraries in the Middle East During the Ottoman Empire (1517-1918)", *Libri*, Vol. 59 Iss. , pp. 145-154.
- Bayraktar, Nimet (1982), "Yazma ve Basma Kütüphane Fihristleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 21, s. 127-159.
- Berkes, Niyazi (1973), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Bilim, Cahit (1985), "İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.2, s. 81-104.
- Candemir, Murat (2010), *Babiali Kütüphanesi Katalogları*, İstanbul: Titiz Yayınları.
- "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir" (1862), *Mecmua-i Fünun*, C.1, S.1), s. 2-10.
- "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir" (2006), *Kütüphanecilik ve Çeşitli Alanlara Ait Belgelerin Transkripsiyonu* içinde (70-87). Transkribe Eden: Hakan Anameriç. Edi: Fatih Rukancı ve Hüseyin Odabaş. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Çavdar, R. Tuba (1995), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ege, Melih (1979), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kitaplık Müdürlüğü Tarihçesi: Özet*, Ankara: [yayl.y.].
- Ergin, Osman (1942), *Türkiye Maarif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla*, c.2, İstanbul: Osmanbey Matbaası.
- Güleş, İsmail (1995), "Devr-i Hamidi Katalogları", *Müteferrika Kitabiyat Dergisi*, 1995 (Güz 7), s. 171-180.
- Hamit Zübeyr. (1925), "Kütüphanelere Dair", *Maarif Vekaleti Mecmuası*, S.4, s. 24-28.
- Hürriyet ve İtilaf Fırkası Programı ve Nizamnamesi* (1912), İstanbul: Şems Matbaası.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1987) "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlim ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlimi ve Mesleki*

- Cemiyetleri I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 1987* içinde (1-31). Yay. Hazl: Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1992), "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat* içinde (335-396). Yay. Hazl. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), *Son Sadrazamlar*, C. 3, İstanbul: Dergah Yayınları.
- "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Kitapların Defter Olunmasına Dair" (1990), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler* içinde (381-383). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul, İstanbul Üniversitesi.
- "İstanbul Kütüphanelerinin Toplu Kataloğuna Dair" (1990), *Kütüphanecilikle İlgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler* içinde (384-386). Haz: İsmail E. Erünsal, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- İzmir Vilayeti İstatistik Müdüriyeti (1921), *İzmir Vilayeti Kütüphaneler İstatistiği*, İzmir: Nafiz Mustafa Matbaası.
- Karal, Enver Ziya (1970), *Osmanlı Tarihi*, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karal, Enver Ziya (1999), *Tanzimat-ı Hayriye Devri (1839-1856)*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Keseroğlu, Hasan (1989), *Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi.
- "Kütüphane-i Umumi Hakkında" (2007), Çev: Fatih Rukancı. *Osmanlıca Belgelerde Kütüphaneciliğimiz* içinde (131-137), Yay. Haz: Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- "Kütüphanelerin Sureti İdaresi Hakkında Neşr İdilen Talimatnamenin Suretidir" (2006), Transkribe eden: Hakan Anameriç. *Osmanlıca Metinler: Kütüphanecilik ve Çeşitli Alanlara Ait Belgelerin Transkripsiyonu* içinde (64-69): Edi: Fatih Rukancı ve Hüseyin Odabaş, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Maarif-i Umumi Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği: 1310-1311 Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur*, Dersaadet: Matbaa-ı Amire.
- Maarif-i Umumi Nezareti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği: 1311-1312 Sene-i Dersiyeye Maliyesine Mahsusdur* (1901), Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye: Matbaa-ı Amire.
- Mahmud Cevad İbnü'ş-şeyh Nafi (2001), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, İstanbul.
- Macfarlane, Charles (1829), *Constantinople in 1828: A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, London: Saunders and Otley.
- Mehmed Esad (1895/1896), *Mirat-ı Mühendishane-i Berr-i Hümayun*, İstanbul: Karabet Matbaası.

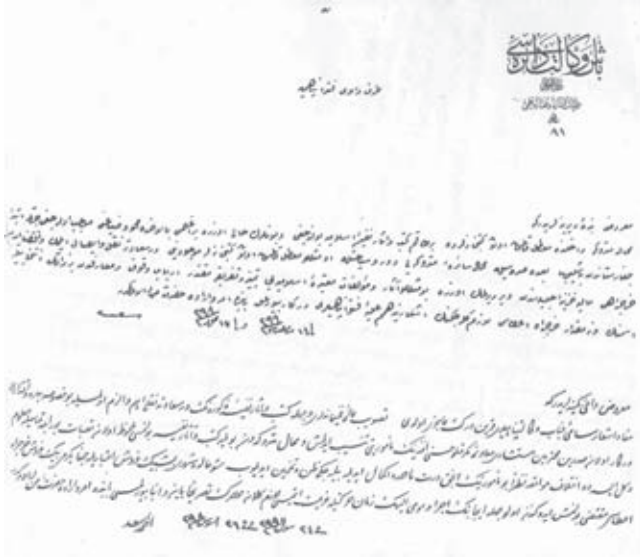

- Mehmed Esad (1893/1894), *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul.
- Memalik-i Mahrusa-i Şahaneye Du hul ve İntişarı Memnu Bulunan Kütüb ve Resail-i Muzirrenin Esamisini Mübeyyin Cetveldir: Catalogue Des Livres et des Brouchures dont l'Entrée dans l'Empire Ottoman a été Interdite* (1901), İstanbul: Amire Matbaası.
- "Milli Kütübhane" (2007), Transkribe eden ve sadeleştiren: Hakan Anameriç. *Osmanlıca Belgelerde Kütüphaneciliğimiz içinde (177-181)*. Edi: Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Muallim M. Cevdet (1914), "Darümuallimin Kütüphanesi, Müzesi ve Tedrisat Mecmuası", *Tedrisat Mecmuası*, S.32.
- Our, Vedat (1982), "Encümen-i Daniş (1) İlk Türk Bilim Akademisi 1851-1862", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, S. 68-69, s. 28-31.
- Osmanlı İhtihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir* (1917), İstanbul: Tanin Matbaası.
- Osmanlı İhtihad ve Terakki Cemiyetinin 1329 Senesi Siyasi Programı* (1911), [y.y.]: [yayl.y.].
- Sayılı, Aydın (1985), "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", *Erdem*, C.1, S. 2, s. 309-408.
- Soysal, Özer (1981), "XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamının Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgu", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri içinde (1113-1125)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Soysal, Özer (1998), *Türk Kütüphaneciliği: Belgeler: Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, C.1. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Soysal, Özer (1998), *Türk Kütüphaneciliği: Belgeler: Yazıtlar/Yapı (Ek III/3) XIX. Yy. İlk Çeyrek - XX. Yy. İlk Çeyrek*, C.6. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Soysal, Özer (1998), *Türk Kütüphaneciliği: Derme, Derleme, Yönetim - Yasama - Siyaset ve Kütüphane, Basın'da "Kütüphane" / Anadolu'da "Milli Kütüphane"*, *Mevzuat : Ek IV - X*, C.3. Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.
- Şenalp, Leman (1998), *İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: Başlangıcından Günümüze*, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- TBMM Kütüphanesi'nin Kuruluş Süreci ve İlk Sınıflama Çalışmaları: Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Fihristi: Mukaddime* (2004), Haz: Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi* (1920), C. 4, Ankara: TBMM.
- Tekeli, İlhan ve Sevim İlkin (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: TTK.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye'de Siyasi Partiler: Cilt I Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye'de Siyasi Partiler: Cilt II Mütareke Dönemi 1918-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nin Çağdaş Düzeyde Enformasyon Hizmeti Vermeye Yatkın Bir Düzeye Nasıl ve Ne Gibi Olanaklarla Getirilebileceği Hakkında Rapor* (1974), Haz: Osman Tekin Aybaşı. Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Komisyonu.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1982), *Osmanlı Tarihi c.4/1*. Ankara Türk Tarih Kurumu.

Belgeler

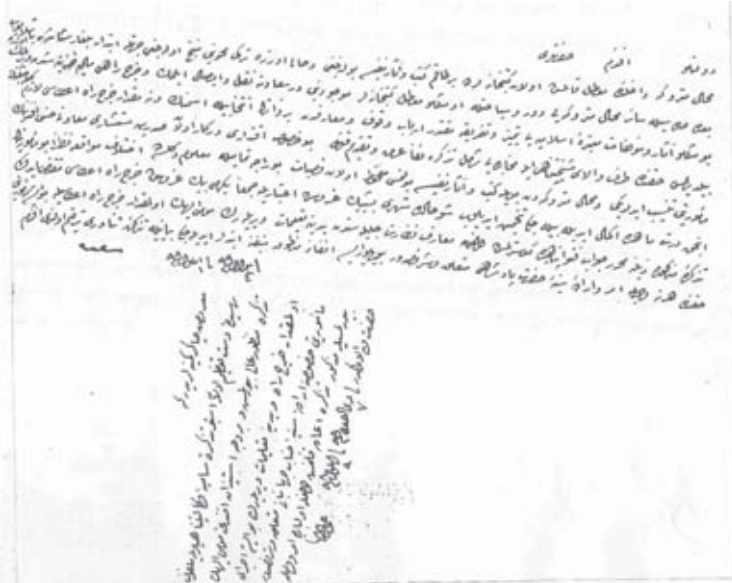
- "Avrupa'da muzır neşriyatta bulunan bazı gazetelerin Memalik-i Şahane'ye sokulmalarının men edilmesi" (1891), DAGM. BOA. İ..DH.. 1244/97487 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891).
- "Babiali'de bir kütüphane inşası", DAGM. BOA. İ.HUS. (İradeler-Hususi) 9/1310-Ş042, 9 Şevval 1310 (26 Şubat 1893).
- "Beyazıt İmareti ile Misafirhane-i Askeri arasındaki vakıf karyelerinde bulunan ahalinin ikameti için yapılmış olan binanın kütüphane-i umumiyeye dönüştürülmesi" (1882), DAGM. BOA. İ..DH., 1295/-2/102038, 15 Zi'l-kade 1299 (28 Eylül 1882).
- "Dersaadet ve bilad-ı selase kütüphanelerinde bulunan kitapların tasnif edilerek kayıt altına alınması" (1851), DAGM. BOA. A..AMD.. 27/39, 14 Rebiulahir 1267 (16 Şubat 1851).
- "Dersaadet ve bilad-ı selasede mevcut matbaaların belli bir düzene sokulması" (1856), DAGM. BOA. İ..MVL.. 356/15604, 12 Zil'kade 1272 (15 Temmuz 1856).
- "Dersaadet'te bulunan kütüphanelerin tahriri" (1862), DAGM. BOA. İ..MVL. 467/21180, 5 Muharrem 1279 (3 Temmuz 1862).
- "Darülfünun'da inşa olunan kütüphaneye konulmak üzere Paris'den kitap gönderileceği" (1869), DAGM. BOA. İ.HR., 238/14123, 25 Rebiülevvel 1286. (5 Temmuz 1869).
- "Hapishane-i Umumi'de açılan kütüphanede mevcut kitaplar listesinin sunulduğu" (1915), DH.MB. HPS.. 26 Cemaziyülevvel 1333. (11 Nisan 1915).
- "İstanbul ve bilad-ı selasede bulunan vakıf kütüphanelerinde mevcut kitapların tür ve adetleri". DAGM. BOA. -1/-1/21346, Ev.d.
- "İstanbul'da bazı cami ve kütüphanelerdeki kıymetli eserlerle Musaf-ı Şeriflerin çalınıp Avrupalı antikacılar satılmaya çalışılması üzerine, eserlerin bir nüshasının Kütübhane-i Umumi'ye konulması ile sair tedbirlerin alınması hakkında" (1885), DAGM. BOA. İ..MVL.. 5/6, 03 Zil'hicce 1302 (13 Eylül 1885).
- "Kastamonu, Trabzon ve Hicaz vilayetleriyle Kale-i Sultaniye ve Urfa livalarına kütüphane-i umumi tesisi için mezkur yerlerin 1332 senesine ait hususi bütçelerine tahsisat konulması isteği" (1915), DAGM. BOA. DH.UMVM. 66/49 26 Cemaziyülevvel 1333 (11 Nisan 1915).
- "Kütüphanelerde bulunan kitapların tasnifi ile meşgul olan Ali Fethi Efendiye atıye-i seniyye verilmesi ve rütbesinin terfii" (1854), DAGM. BOA. A.AMD. 60/53 (1854).
- "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi". (1869). DAGM. BOA., Y..EE.. 112/6, 24 Cemazi'ül-ahir 1286 (1 Ekim 1869).
- "Mahall-i metruke dahilinde muattıl kalan kütüphanelerdeki eserlerin Dersaadete nakli" (1882), DAGM. BOA. İ..H.D 860/68882, 7 Zil'kade 1299 (20 Eylül 1882).
- "Mukaddemce Babialide vuku bulan teşrif-i hazret-i cihandaride Meclis-i Vala'da kıraat olunan mübarek hatt-ı hümayun mantuk-ı celili üzre mamuriyet-i mülk ve tebaa hakkında bazı mevad-ı tesisiyeyi şamil Meclis-i Vala mezkurdan yazılan üç bend ve bir kıta mazbatanın takdimine dair tezkire-i samiye" (1845), DAGM. BOA. İ..MSM. 3/44, 26 Muharrem 1261 (4 Şubat 1845).
- "Tervic-i ulum-u fünün-u mütenevvia maksadıyla Darülfünun'un sonunda yapılması kararlaştırılan Encümen-i Daniş'in suret-i teşekkülüne dair" (1851), DAGM. BOA. İ..MVL. 208/6740, 13 Cemaziyülahir 1267 (15 Nisan 1851).

Belge-3/1

“Mahall-i metruke dahilinde muattıl kalan kütüphanelerdeki eserlerin Dersaadete nakli”, DAGM. BOA. İ..H.D 860/68882, 7 Zil’kade 1299 (20 Eylül 1882).

Belge-3/2

“Mahall-i metruke dahilinde muattıl kalan kütüphanelerdeki eserlerin Dersaadete nakli”, DAGM. BOA. İ..H.D 860/68882, 7 Zil’kade 1299 (20 Eylül 1882).

ع

بدر زکریا خان
باشکانت داری

و فی بعضی بی متنه زاده سوکستان حضرت یار است هیک صومعه های بر مدله ازین و زاده ساه صدر متناهی بید
زاده و اولاد مستحیبا هیک علی بن و صدر سابقه کاملی یاسا جفیز بنیالمنه اولاده اورویا غازی
سواره لوه بعضی نسر بیان مضره ده بر مرقده اولدرین و بر مملو نسر بیان مضره ی حاوی غازی
ممالک محروسه شاهانه منع دخول اصولک موجب منافع و محسنت اولدرینج بلانجه بنات اولدرین
بنای و بر بولده نسر بیان غیظت ازین محوی بولنا به غده لرن تقید و نصیح ساه ایملکل حالک
چون ایلمیسه یه دخولدره معک اولدرین بید جمله نظر ممالک محروسه شاهانه منع نسر ایله ذکر
اولنا به غده لرن بولده کی نسر بیان بد ضوا هانه لرن بلایون و بعضی غده لروا طیده صورت
مناسبه ره تلمیسی ایچوره ایجاب ابد ندره انقضاء تیغفات اولدرین سر فصار اولدرین امر و فرما به
حضرت یار است هم اقتضای عالیه بر بولنه اولغده اولباب امر و فرما به حضرت و فی لامر کرد

ا. ص. ص. ۱۱۱
کتابخانه
سرای

Belge-6

"Avrupa'da muzır neşriyatta bulunan bazı gazetelerin Memalik-i Şahane'ye sokulmalarının men edilmesi", DAGM. BOA. İ..DH.. 1244/97487 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891).

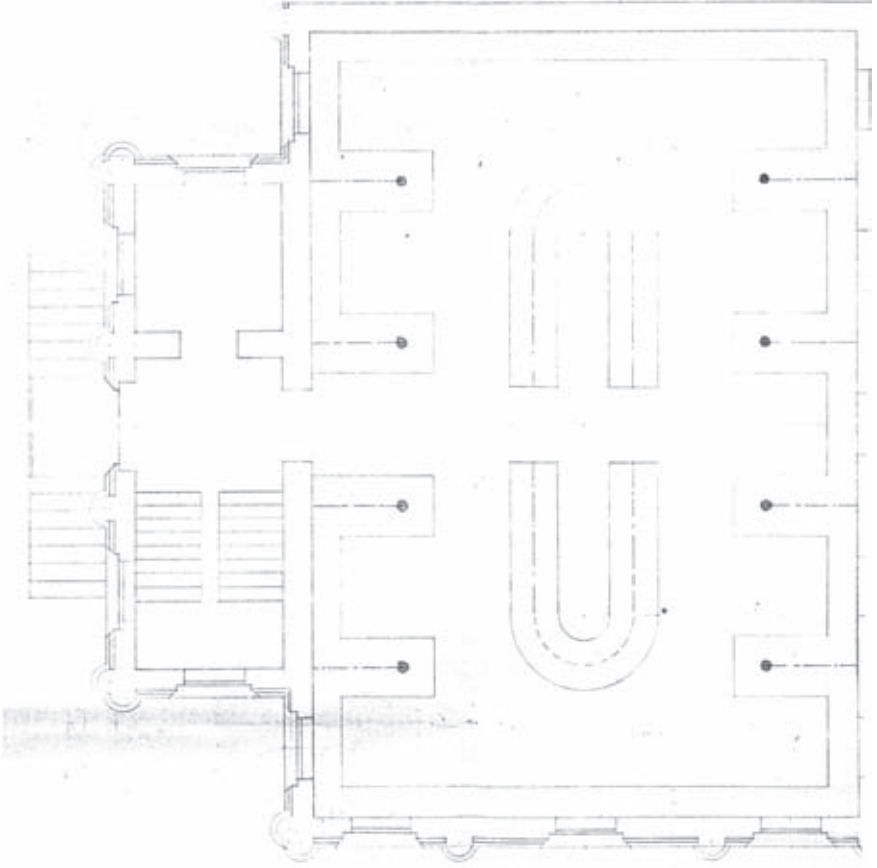

Erdem

44

62
2012

Hakan ANAMERİÇ

Belge-7/1

“Babıali’de bir kütüphane inşası”, DAGM. BOA. İ.HUS. (İradeler-Hususi) 9/1310-Ş042, 9 Şevval 1310 (26 Şubat 1893).

Belge-7/2

"Babialî'de bir kütüphane inşası", DAGM. BOA. İ.HUS. (İradeler-Hususi) 9/1310-Ş042, 9 Şevval 1310 (26 Şubat 1893).

Belge-8

"Hapishane-i Umumi'de açılan kütüphanede mevcut kitaplar listesinin sunulduğu", DH.MB.HPS.. 26 Cemaziyülevvel 1333. (11 Nisan 1915).

